

תפקידן הליטורגי של ברכות המזון המפויטות

אבי שמידמן

א

בקטעי הגניזה הקהירית טמונות העתקות רבות של ברכות מזון מפויטות,¹ פיוטים

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה אשר נשאתי בקונגרס העולמי למדעי היהדות (קיץ תשס"ה). ההערות שהושמעו בעקבות ההרצאה תרמו רבות לצורתו הסופית של המחקר הנוכחי. על כך יעמדו על הברכה ד"ר אורי ארליך, מר יהושע גרנט, פרופ' יוסף יהלום, פרופ' רות לנגר, מר צבי נוביק, פרופ' עזרא פליישר, גב' ורד רזיאליק'רצ'מר, פרופ' שלמה קלמן רייף, ד"ר מיכאל רנד וגב' קשת שובל. כמו כן, ברצוני להודות לשופט האנונימי על הקריאה הקפדנית וההערות המאלפות.

בבסיס המאמר עומד קורפוס של למעלה ממאתיים קטעי גניזה הכוללים העתקות של ברכות מזון מפויטות. את הקורפוס המלא אני מהדיר כחלק מעבודה לשם קבלת התואר דוקטור באוניברסיטת בר אילן, בהנחייתו של פרופ' אפרים חזן. רוב כתבי היד בקורפוס זה אותרו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בהנהלת פרופ' עזרא פליישר. העיון בכתבי היד נעשה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם.

ואלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים תדיר במחקר הנוכחי: **הברמן, ברכות מעין שלוש** – א"מ הברמן, 'ברכות מעין שלוש ומעין ארבע', ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ה (תרצ"ט), עמ' מג–קה; **פליישר, התפילה** – ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח; **פליישר, התפקיד הליטורגי** – ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידים הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 42–63; **פליישר, סדר פוסטאט** – ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' ריז–רס; **פליישר, קטעים** – ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 91–190; **פליישר, שרידים נוספים** – ע' פליישר, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 1–38; **שמידמן, שמחת כלולות** – א' שמידמן, ברכות מזון מפויטות לשמחת כלולות מן הגניזה הקהירית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ה; **כתבי יד** – מפתח לכתבי היד הנדונים במחקר הנוכחי מובא בסוף המחקר, לפני הפיוטים גופם. תודתי נתונה לספריות שהרשו לי באדיבותן להשתמש בכתבי היד הנמצאים ברשותן.

¹ כיום ידועות לנו מאתיים ומחש יצירות נפרדות מסוג זה, המועתקות שלוש מאות חמישים ואחת פעמים בקטעי הגניזה (לעתים קרובות מועתקות ברכות מזון מפויטות אחדות בקטע אחד). שישים מן היצירות יצאו לאור בידי א"מ הברמן (הברמן, ברכות מעין שלוש). מקבצים נוספים של פיוטים מן הסוג הזה פורסמו בידי רצהבי (ראה: 'רצהבי, 'ברכות מזון מפויטות למועדי תשרי', תרביץ, נג [תשמ"ד], עמ' 373–385; הנ"ל, 'ברכות מזון מפויטות חדשות', סיני, קח [תשנ"א], עמ' קצג–רלא; הנ"ל, 'ברכות מזון מפויטות',

המציעים דברי פיוט עבור שלוש הברכות העיקריות שבברכת המזון.² קטעים אלה מלמדים על תפוצה רחבה של הנוהג לברך ברכת המזון בלשון פיוטית, הן בסעודות ציבוריות³ הן בסעודות פרטיות.⁴ לאור זאת יש מקום לברר את תפקידן הליטורגי של ברכות המזון המפויטות בתקופת הגניזה: איך נהגו המברכים להשתמש בפיוטים אלה בבואם לברך על לחם? האם נאמרו הפיוטים בגפם או שנלוו לנוסח הקבע של ברכת המזון?

נקודת המוצא של דיון זה היא קביעתו של ע' פליישר, שמערכות הפיוט הקדומות נועדו במקורן להחליף את נוסח הקבע.⁵ ואולם קביעה זו מתייחסת לייעודם המקורי של סוגי הפיוט הקדומים, בשלב שקדם לתייעוד הקיים בקטעי הגניזה, ואין היא חלה בהכרח על המציאות הליטורגית של תקופת הגניזה.⁶ אך טבעי הוא שנוסחאות קבע מסוימות יחדרו עם הזמן לתפילה המפויטת, וכפי שנראה להלן,⁷ היו כמה קהילות שבהן נאמרו ברכות המזון המפויטות בליווי נוסח הקבע המלא.

מטרת המחקר הנוכחי לתאר במדויק את הביצוע הנורמטיבי של ברכות המזון המפויטות בקהילות הגניזה. מתוך בדיקה מקיפה של קטעי גניזה המכילים ברכות מזון

סיני, קיג [תשנ"ו], עמ' קי-קלג). לאחרונה פרסמתי מהדורה של שלושים ושלוש ברכות מזון מפויטות המיועדות לשמחת כלולות (ראה: שמידמן, שמחת כלולות).

2 אמנם פיוטים אחדים מקיפים גם את הברכה הרביעית; עיין להלן, הערה 90.

3 בהעקתות הפיוטים מופיעה לעתים ברכת זימון בנוסח 'ברך לאלהינו', לשון המתאימה רק למניין של עשרה (על פי משנה, ברכות ז, ג). כתבי היד המביאים נוסח זה של הזימון לפני ברכות מזון מפויטות הם: כ"י קיימברידג' T-S H 11.88, כ"י קיימברידג' T-S NS 129.56, וכ"י אוקספורד 2720.8; וכן כ"י 6 וכ"י 13 שלפנינו. כמו כן, יש לציין את הכמות המרשימה של ברכות מזון מפויטות שנכתבו לסעודות חתנים (שמידמן, שמחת כלולות, עמ' 98-147). סביר להניח שסעודות אלה התקיימו בקהל עם רב, הן מצד אופיין החגיגי הן מצד החיוב ההלכתי להציב מניין של עשרה באמירת ברכות החתנים (על פי בבלי, כתובות ז ע"ב).

4 כפי שהראה פליישר לאחרונה, הרכבם הטיפוסי של סידורים מן הגניזה המיועדים ליחידים כולל, בין היתר, ברכות מזון מפויטות. ראה: פליישר, קטעים, עמ' 99-100; הנ"ל, שרידים נוספים, עמ' 14; הנ"ל, 'על "סידור" קדום כמנהג ארץ ישראל', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 24-25.

5 פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 55. השתייכותה של ברכת המזון המפויטת לקבוצה זו של מערכות פיוט קדומות מאומתת אצל פליישר, שם, עמ' 45.

6 טיעונו של פליישר אינם מבוססים על אופן העתקתם של הפיוטים, אלא נסמכים על פי רוב על היבטים תבניתיים של הפיוטים. לעיון נרחב יותר בראיותיו של פליישר ראה להלן, סעיף ז.

7 סעיף ח.

מפויטות נבחן עד כמה המשיכו היצירות למלא את ייעודן המקורי, כתחליף שלם לנוסח הקבע, ועד היכן התפשט המנהג לשלב בהן פסקאות קבע למיניהן.

ב

כבר ניסו חוקרים אחדים לתאר את השימוש המעשי בברכות המזון המפויטות על פי העתקותיהן שבגניזה. דוידזון קבע, על פי סקירה של שישים העתקות שפרסם הברמן, שברכות המזון המפויטות שימשו תחליף שלם לנוסח הקבע של ברכת המזון.⁸ באופן דומה בחן פליישר קבוצה של קטעים שנכתבו כולם בידי סופר אחד, וקבע: 'מן האופן שבו העתיק הסופר את ברכות המזון המפויטות ניכר שביקש לראותן נאמרות כהווייתן, בלא שום תוספת מנוסח הקבע שלהן, פרט לחיתומי הברכות'.⁹

ואולם קיימת בעיה מתודולוגית במסקנות אלה. העתקות הפיוט שבגניזה מגלות נטייה ברורה לחסכנות ולקיצור, ולרוב ניכר שאין הן באות לפרט את מהלכה של התפילה באופן מעשי אלא לתעד רק את המרכיבים המשתנים שבתפילות המפויטות.¹⁰ נזכיר כאן שני סממנים של חסכנות זו, המתגלים בהעתקות פייטניות מן הגניזה בכלל ובהעתקות של ברכות מזון מפויטות בפרט. ראשית, הפסוקים המצוטטים בסופי החטיבות¹¹ אינם

8 ראה: I. Davidson, 'Researches in Mediaeval Hebrew Poetry', *JQR*, 29 (1938–1939), pp. 362–363. בסקירה זו התכוון דוידזון לאשש את דבריו של פינקלשטיין (The Birkat L. Finkelstein, 'Ha-Mazon', *JQR*, 19 [1928–1929], p. 236), אשר הסיק מסקנה דומה על פי קטע גניזה אחד בלבד. ואולם, מתברר שבקטע שעליו ביסס פינקלשטיין את מסקנתו אכן מובאת תוספת של קבע, בברכה השנייה של ברכת המזון; ראה להלן, הערה 240. גם דוידזון וגם פינקלשטיין הבליטו את הניגוד שבין התמונה העולה מקטעי גניזה לבין המצב בכתבי יד אירופיים, כאשר שבהם משולבים הפיוטים בתוך נוסח הקבע המלא; בנקודה זו נדון להלן, סעיף ח.

9 פליישר, קטעים, עמ' 102. להעתקות הפיוטים שאליהן התייחס פליישר בציטוט זה ראה: שם, עמ' 158, 171–172, 180–183.

10 פליישר עצמו ציין שאין ללמוד דבר מהשמטות של נוסח קבע בהעתקות הגניזה בשל נטייה זו לחסכנות; ראה: פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 55, הערה 39. פליישר שב והדגיש את הטיעון הזה בהקשר אחר, בהתייחסו לברכות המשמשות לאמירת המזמורים בערבית של שבתות וחגים במנהג ארץ ישראל (פליישר, התפילה, עמ' 176). והשווה גם: פליישר, סדר פוסטאט, עמ' רל, הערה 55.

11 בתבנית הרגילה של ברכות המזון המפויטות קיימת שרשרת של פסוקים בכל חטיבה בין דברי הפיוט לבין חיתום הברכה. הפסוקים הראשונים בשרשרות אלה נבחרים דרך כלל בהתאם לייעודה המסוים של היצירה, באופן דומה להרכבן של שרשרות הפסוקים בסוגי פיוט אחרים (למשל, שרשרות הפסוקים בפיוטי הקדושתא פותחות דרך כלל בפסוקים הלקוחים מן הקריאות של היום בתורה ובנביאים; ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 141–142). בניגוד לכך, הפסוקים המסיימים את השרשרות והמובילים לחיתומי הברכה הם בעלי מעמד קבוע, והם נשארים גם כשלא

מובאים במלואם, אלא תוך כדי ציון מילים פותחות בלבד.¹² שנית, מושמט בהעתקות נוסח פתיחת הברכה ('ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם'), ולרוב הן מתחילות הישר בדברי הפיוט המיועדים לברכה הראשונה.¹³ המעתיקים נטו אפוא להשמיט מילים שאינן נחוצות, במיוחד כשניתן לסמוך על הקוראים שיוסיפו את החסר בעצמם. על כן אין ההעתקות המקוצרות הללו מייצגות מהלך ליטורגי שלם, ויש לחשוש שמא הושמטו פסקאות נוספות.¹⁴

ההעתקות שעמדו לפני הברמן ודוידזון, במחקריהם שהוזכרו בתחילת סעיף זה, אינן אלא העתקות מקוצרות, שכן אין מופיעה בהן פתיחת הברכה והן אינן מצטטות את הפסוקים במלואם.¹⁵ על צד האמת, רוב קטעי הגניזה המביאים ברכות מזון מפויטות

מובאים פסוקים מעין המאורע. פסוקים אלה הם: 'פותח את ידך' (תהלים קמה, טז) בברכה הראשונה, 'ואכלת ושבעת' (דברים ח, י) בברכה השנייה, ו'בונה ירושלים ה'' (תהלים קמז, ב) בברכה השלישית. עם זאת, לעתים רחוקות נמצאות ברכות מזון מפויטות המועתקות בלי שרשרות פסוקים כלל; תופעה נדירה זו צוינה בידי פליישר, שם, עמ' 249. דוגמאות לכך פרסם הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צח-צט. ואולם לא תמיד קיימת עקביות בעניין. למשל, הפיוט 'אתא יום ענוגה' (י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, נירירוק תרפ"ה-תרצ"ג, ד, 8620), המופיע אצל הברמן (ברכות מעין שלוש, עמ' צח) בלי פסוקים, על פי כ"י T-S H 5.2, מובא בכתב יד אחר כשלושת פסוקי הקבע במקומם עומדים ('כ"י קיימברידג', ווסטמינסטר קולג', Lit. II 54).

12 לגבי ברכות המזון המפויטות, הנטייה לקצר בפסוקים מכוונת במיוחד לפסוקי הקבע (ראה בהערה הקודמת), המצוינים דרך כלל בקיצורים כדלהלן: 'ונ' פותח'; 'ונ' ואכלת'; 'ונ' בונה'.

13 כבר עמד פליישר על הנטייה להשמיט את נוסחי הפתיחה בהעתקות פייטניות מן הגניזה, וקבע כי 'אי אפשר כלל להעלות על הדעת שלא נאמר' (התפקיד הליטורגי, עמ' 55, הערה 39; והשווה: פליישר, קטעים, עמ' 103, הערה 38, המדגיש שוב נקודה זו). אמת, הפתיחה ב'ברוך' כבר נזכרת בתוספתא (ברכות א, ט, מהדורת ליברמן, עמ' 3) ובשני התלמודים (ירושלמי, ברכות א, ד, ג ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11; בבלי, ברכות מו ע"א-ע"ב). אמנם כנראה בימי קדם רווחו גם נוסחים אחרים של הפתיחה (ראה: 'י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 30-31). אך בתקופת הגניזה כבר קבע לעצמו נוסח הפתיחה המוכר מעמד בלעדי, כפי שעולה מקטעי גניזה המביאים ברכות מזון בנוסח קבע, שבהם פתיחת הברכה מצוינת תמיד (וראה בהערה הבאה).

14 ראוי להדגיש עד כמה שונה המצב כשמדובר בקטעי גניזה המביאים נוסח קבע. ביותר ממאתיים קטעי גניזה המכילים ברכת המזון בנוסח הקבע מצאתי שהפסוקים מצוטטים במלואם באופן מתמיד (יוצא מכלל זה רק כ"י [15-16] ENA 964). כמו כן, נוסח פתיחת הברכה, המושמט לחלוטין בהעתקות הפייטניות הטיפוסיות, נוכח תמיד בהעתקות של נוסח הקבע (אם כי לעתים הפתיחה מסומנת באופן מקוצר כגון 'באי אמה'). אם כן, ניכר הבדל ברור בין קטעים של נוסח קבע, שבאמצעותם רצו המעתיקים לשים בפי המתפלל את התפילה במלואה, לבין קטעים של פיוט, שבהם התכוונו המעתיקים רק לתעד את דברי הפיוט המשתנים, בלי להציג את הפיוט בהקשרו הליטורגי המלא.

15 כך הם כתבי היד שעליהם ביסס פליישר את טענתו (ראה לעיל, הערה 9). כמו כן, דוידזון התבסס על שישים ההעתקות שהדפיס הברמן (הברמן, ברכות מעין שלוש). ועל אף ההעתקות המפורטות הבודדות הכלולות שם, הוא ביסס את מסקנותיו על סקירה כללית של כתבי היד המובאים אצל הברמן, כאשר

כתובים בצורה זו: לצד חטיבות הפיוט יש קיצורים לפסוקי הקבע ומופיעים רק חיתומי הברכות, ותו לא.¹⁶ ואולם, כאמור, בשל הצורה המקוצרת של העתקות אלה אין להסיק מהן שהפיוטים נאמרו ללא כל תוספת של נוסח קבע.

ג

על אף נטייתם של רוב מעתיקי הפיוט שבגניזה לקיצור, אין אנו חייבים לעמוד חסרי אונים מול קטעי הגניזה מבלי ללמוד מהם דבר על המציאות הליטורגית של התקופה, משום שבין הקטעים הרבים יש גם העתקות המביאות פיוטים בהקשרם הליטורגי המלא, ללא קיצורים. אמנם תופעה זו נדירה יחסית, והעתקות ממין זה הן בבחינת מעט מזער. עם זאת, במהלך חיפוש בקורפוס המלא של כתבי היד מן הגניזה המביאים ברכות מזון מפויטות¹⁷ עלה בידי למצוא חמישה-עשר קטעים הכתובים בצורה מלאה:¹⁸ הפסוקים

לרוב מדובר בסוג המקוצר. יש לציין כי הפיוט הראשון שהביא הברמן (שם, עמ' נ) מועתק לכאורה בצורה מפורטת לכל דבר, בנוסח פתיחת הברכה ובפסוקים מלאים. ואולם הפרסום מטעה, שכן הברמן שילב שם שני כתבי יד שונים, שאינם קשורים האחד לשני. לשונות הפתיחה (הזימון ופתיחת הברכה) מובאים מכ"י קיימברידג' T-S H 15.15, הממשיך אחר כך לצטט מן המקרא בקיצורים בלבד; ולעומת זאת המשך הפיוט, הכולל ציטוטים מלאים מפסוקי המקרא, מובא מכ"י אוקספורד 2738.5, העתקה המשמיטה את לשון הפתיחה בתחילת הפיוט.

16 גם הברכה הרביעית מושמטת לרוב בכתבי יד אלה ואין זכר לאמירתה. על עניין זה נרחיב את הדיבור להלן, סעיף ו.

17 מדובר בקורפוס המכיל, לפי שעה, מאתיים עשרים ותשעה כתבי יד נפרדים (במספור זה, כל כתב יד נמנה פעם אחת בלבד, גם אם יש בו יותר מברכת מזון מפויטת אחת וגם אם הוא פרוס על פני קטעי גניזה אחדים הנמצאים בספריות שונות). יש לציין כי לעתים רחוקות נמצא כתבי יד של ברכת המזון שיש בהם ברכה אחת הכוללת דברי פיוט וברכות אחרות בנוסח הקבע בלבד. מצב זה חריג וזקוק למחקר בפני עצמו, ועל כן כתבי יד אלה לא נכללו בקורפוס העתקות של ברכות המזון המפויטות. דוגמאות לכתבי יד כאלה: כ"י קיימברידג' T-S K 8.7, המביא את הפיוט 'הזנינו ולא ממעשינו' כברכה הראשונה וממשיך בנוסח קבע (ראה: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 [1925], pp. 336–355); וכן כ"י אוקספורד heb f 106.40, המביא את החטיבה הראשונה בלבד של הפיוט 'אשרתה שבת המעולה' (ברכת מזון מפויטת זו ידועה לנו במלואה מכתבי יד אחרים; ראה: הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' נג). והשווה דבריו של פליישר לגבי נשירת אחדים ממרכיבי היוצר במנהגים מאוחרים (ראה: פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 56; וביתר הרחבה: הל"ל, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 466–471).

18 מפתח לכתבי יד אלה מובא בנספח בסוף המאמר.

מובאים בלשונם המלא, ¹⁹ אין השמטות מכוונות של מילים שלמות, ²⁰ ובתחילת ההעתיקות (כאשר ההתחלה נמצאת בידינו²¹) מועתקת פתיחת הברכה.²² אילו היו ההעתיקות המפורטות האלה פרי יצירתו של מעתיק אחד, או שמוצאן בקהילה אחת, לא היה באפשרותנו להעריך על פיהן את המציאות הליטורגית הרווחת בתקופת הגניזה, אבל אין הדבר כן. כתבי יד אלה יצאו מתחת ידיהם של מעתיקים

19 העתיקות המביאות פסוק אחד באופן מלא ופסוק אחר באופן מקוצר לא נחשבו כהעתיקות מפורטות. אמנם כללנו את כ"י 13, שבו פסוק הקבע הראשון (תהלים קמה, טז) מופיע לכאורה בתוך ההעתיקה על פי מילתו הראשונה בלבד, משום שהמעתיק עצמו השלים את שאר הפסוק בגיליון, והוסיף סימן בתוך הטקסט כדי להפנות את תשומת לב הקורא לכך (ראה להלן, הערה 232). ניכרת כאן מגמה מכוונת של הסופר להעתיק את הפיוט בצורה מפורטת, אף שכנראה לא הורגל בכך. אם נפסלו כתבי יד המקצרים בהבאת פסוק, כל שכן שנפסלו אלה שהושמט בהם פסוק הקבע במלואו. על כן לא כללתי את כ"י פריס כ"ח 322 IV C, אף על פי שהוא כתוב בצורה מפורטת לכאורה, כיוון שמושמט בו פסוק הקבע בחטיבה השלישית (תהלים קמז, ב). אמנם, כפי שצוין לעיל (סוף הערה 11), לעתים רחוקות נמצא יצירות שחוברו לכאורה ללא שרשרות פסוקים כלל, אך קרוב לשער שלפחות במקצת המקרים האלה מדובר בהשמטה של חסכנות ולא בתבנית מכוונת. לכן כתבי היד הבוודיים המשמיטים פסוקי קבע לחלוטין הוצאו גם הם מכלל ההעתיקות המפורטות.

20 קיצורים שגורים שיש בהם ייצוג לכל מילה אינם פוסלים את ההעתיקה מסיווג כהעתיקה מפורטת. וכך גם בין ההעתיקות המפורטות יימצאו קיצורים כגון 'ככ' (ככתוב), 'רוש' (ירושלים), 'באי' (ברוך אתה יי). לעומת זאת, קיצור המורה לקראת להוסיף מדעתו מילים אחדות נחשב כהשמטה של ממש. משום כך נפסלו שני כתבי יד הכתובים לרוב בצורה מפורטת. הראשון הוא כ"י קיימברידג' T-S NS 101.12, מופיע שבו המשפט 'רחם יי אלהינו עלינו וכו', המורה על השמטה של קטע שלם; וכמו כן בסופו רשם המעתיק 'גומרה כולה'. משני קיצורים אלה ניכר שלא היה בכוונת המעתיק להוציא העתיקה שלמה. כמו כן, נפסל כ"י קיימברידג' T-S IOH 3.4, משום שהברכה השלישית איננה מובאת בצורה שלמה; לקראת סופה של החטיבה השלישית מופיעה ההוראה: 'ואלתמאם כאלרסם' ('והסיום כנהוג'). הקפדה המלאה ביחס לקיצורים ולהשמטות אלה מתייחסת להעתיקת שלוש ברכותיה של ברכת המזון, העומדות במקום המחקר הנוכחי. לעומת זאת בקטעי הסיום המופיעים אחריהן (הברכה הרביעית ולקטי בקשות ופסוקים) ניתן לעתים למצוא השמטות קלות. זאת ועוד, השמטות שמקורן בטעות (כגון ציטוט לקוי של פסוק מקראי המשמט מילה במהלכו) אינן בכלל השמטות מכוונות.

21 בהעתיקות מקוטעות שבהן לא ניתן לאשר את קיומו של נוסח פתיחה זה נדרשו לפחות שני פסוקי קבע שלמים כדי להבחין בצורה מפורטת של העתיקה, משום שפסוק שלם אחד עשוי להופיע באופן אקראי גם בהעתיקות מקוצרות. מכיוון שכך נפסלו מספר כתבי יד מקוטעים מחוסר ראיות, אף שגם בהם אין סימנים של קיצור. כתבי יד אלה הם: כ"י קיימברידג' T-S K 27.17; כ"י קיימברידג' T-S NS 144.35; כ"י T-S NS 172.110; כ"י קיימברידג' T-S NS 230.28; וכ"י פילדלפיה Halper 194.

22 בשל כך הוצאתי בין היתר את כ"י אוקספורד 2738.5, המביא פסוקים מלאים אך משמט את נוסח הפתיחה של הברכה (כאמור, בפרסומו של הברמן הועתק נוסח הפתיחה מכתב יד אחר; ראה לעיל, הערה 15).

רבים ושונים,²³ הפרוסים על פני תקופה של שלוש מאות שנה בערך.²⁴ כמו כן ההעתקות מגוונות הן במטרותיהן הן ביעודיהן: יש ביניהן הגדות לליל הסדר המביאות ברכות מזון מפויטות לסעודת חג הפסח;²⁵ סידורי תפילה המביאים ברכות מזון מפויטות לימי חול²⁶ או למועדים²⁷ בצד תפילות אחרות, ואף קטע העומד בפני עצמו, אשר שימש ככל הנראה כברוך בודד לסעודת שבת.²⁸ ניתן אפוא לראות בקבוצה זו של כתבי יד מדגם מייצג של ההקשרים השונים שבהם שימשו ברכות המזון המפויטות לאורך תקופת הגניזה.

יתר על כן, אף שניתן לסווג באופן כללי את רוב הקטעים האלה כהעתקות ארץ ישראליות,²⁹ קיימים הבדלים ניכרים בין המנהגים הספציפיים המשתקפים בהם. יש מהם המנסחים את ברכת הזימון 'נברך על המזון שאכלנו משלו' ויש מהם הבוחרים בלשון 'נברך שאכלנו משלו'.³⁰ בקטעים אחדים הברכה השלישית חותמת בשניים ('אלהי דוד ובונה ירושלים') ובקטעים אחרים החתימה עוסקת בבניית ירושלים בלבד.³¹ רק קטעים

23 יש דמיון מסוים בין המעתיק של כ"י 8 לזה של כ"י 11, אבל שאר כתבי היד כתובים בידי מעתיקים שונים. (אמנם לא ניתן לבחון את הכתב של כ"י 3, משום שכתב היד המקורי אינו נמצא בידינו; על כתב יד זה ראה להלן, במפתח כתבי היד).

24 הקדומים שבהם מתוארכים למאות ה'–ה"א (כ"י 4, 5, 7, 9, 10), והמאוחרים מגיעים עד המאה ה"ד (כ"י 1, 6, 13). לתארוך של כל ההעתקות ראה במפתח כתבי היד בסוף המאמר; ראה להלן, הערה 120. אני מודה לד"ר ע' אנגל ממפעל הפלאוגרפיה העברית על תארוך כתבי היד.

25 כ"י 10 וכ"י 15.

26 כ"י 1, כ"י 3, כ"י 4.

27 כ"י 13.

28 כ"י 5. מדובר בדף בודד, הכולל העתקה שלמה של ברכת מזון מפויטת לשבת. ההעתקה המסתיימת באמצע צדו השני של הדף, ללא שום כתיבה אחריה.

29 לפירוט מלא ראה במפתח כתבי היד שבסוף המאמר. סימנים ארץ ישראלים מצויים בכ"י 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15; לעומת זאת, כתב היד היחיד שיש בו סממן בבלי מובהק הוא כ"י 1.

30 הנוסח המתחיל 'נברך על המזון' הוא הנוסח הארץ ישראלי המקורי (ראה: מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 82). בין קטעי הגניזה השימוש בנוסח זה נדיר למדי, וקיימים כתבי יד ארץ ישראליים מובהקים המביאים את הנוסח 'נברך שאכלנו' (לדוגמה, ראה כ"י אוקספורד f. 44. 2800). לאופיו הארץ ישראלי של כתב יד זה ראה: פליישר, התפילה, עמ' 26. בין ההעתקות המפורטות שלפנינו, הנוסח הפותח 'נברך על המזון' מופיע בכ"י 6 ובכ"י 13, ואילו הנוסח השני עולה בכ"י 2, 5, 14, 15.

31 החתימה 'אלהי דוד ובונה ירושלים' מוכרת לנו כחתימה הארץ ישראלית לברכת ירושלים בנוסח העמידה (ראה: א' ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', פעמים, 78 [תשנ"ט], עמ' 23). אמנם הירושלמי במסכת ברכות (ד, ה, ח ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 30) מבחין בין ברכת המזון לבין תפילת העמידה, והחתימה 'אלהי דוד' משמשת רק בעמידה, אבל סביר להניח שבמרוצת השנים התחילו בני ארץ ישראל להשתמש בנוסח זה גם בברכת המזון, בהשפעת הברכה המקבילה בעמידה. מכל מקום, ברור שחתימת 'אלהי דוד' לא התקבלה בברכת המזון בכל הקהילות הארץ ישראליות. ראה למשל כ"י 6, המביא זימון בנוסח הארץ ישראלי 'נברך על המזון', אך חותם את הברכה

אחדים מוסיפים את המילה 'בימינו' לאחר הברכה השלישית.³² משתמע מכך שקבוצה זו של כתבי יד מייצגת מגוון רחב של קהילות. אם כן, לפנינו אוסף שלם של ההעתקות המפורטות של ברכות המזון המפויטות הידועות לנו כיום מן הגניזה, והוא משקף מדגם רחב של סופרים, ייעודים וקהילות. על כן יש בו באוסף זה כדי ללמד על המציאות הליטורגית של התקופה, ובכך נדון בסעיף הבא.

ד

מן ההעתקות המפורטות שלפנינו עולה תמונה מגובשת למדי בנוגע לשילובו של נוסח הקבע בביצוע הליטורגי של ברכות המזון המפויטות. מחד גיסא, אין אימוץ מלא של נוסח הקבע בצדן של ברכות המזון המפויטות, לבד מחריג יחיד (כ"י 7). מאידך גיסא, הברכות המפויטות אינן מובאות בגפן, אלא בתוספת של פסקאות קצרות של קבע, בעיקר בברכה השנייה והשלישית. נסקור עתה את התוספות הללו ואת דרכי שילובן בברכות המזון המפויטות כפי שהן משתקפות מן ההעתקות המפורטות.³³

1 ברכת הזן

הברכה הראשונה מתועדת בעשר העתקות. ברובן אין תוספות של קבע כלל. ההעתיקה מתחילה בנוסח פתיחת הברכה ('ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם') וגולשת מיד לדברי הפיוט. לאחר מכן מופיעה שרשרת הפסוקים,³⁴ ומשם עוברת ההעתיקה הישר לחתימת הברכה.

החריג היחיד הוא כ"י 14, הפותח בפסקת קבע זו: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם הזן אותנו ואל כל העולם] כלו בטוב בחסד ברחמים נותן [לחם] לכל בשר כי לעולם חסדו'.

השלישית ללא הצירוף 'אלהי דוד'. בין ההעתקות המפורטות, החתימה 'אלהי דוד ובונה ירושלים' עולה בכ"י 9, 10, 12.

32 לתוספת המילה 'בימינו' כסממן ארץ ישראלי מובהק, ראה: פליישר, קטעים, עמ' 102, הערה 37; הנ"ל, שרידים נוספים, עמ' 15-16. התוספת נרשמת בכ"י 3, 4, 6, 7, 14.

33 מבדיקה זו נוציא את החריג היחיד, כ"י 7, שבו יש אימוץ מלא של נוסחאות הקבע, ונתמקד בתוספות המובאות בארבע-עשרה ההעתקות המפורטות האחרות. בכ"י 7 נדון באופן נפרד (להלן, סעיף ח).

34 כאמור לעיל, הערה 11, במקצת הפיוטים אין השרשרת כוללת אלא את פסוק הקבע (מתהלים קמה, טז) בלבד. מצב זה קיים בכ"י 1, 2, 3, 4, 12, 14.

מדובר בתחילת נוסח הקבע של ברכת המזון.³⁵ הופעתה של פסקה זו לפני תחילת הפיוט מזכירה את הסדר הליטורגי של הקרובות, שבהן הפסקה המתחילה את נוסח הקבע של העמידה ('ברוך... קונה שמים וארץ') מקדימה על פי רוב את אמירת הקרובות.³⁶ ואולם, בקרובות תופעה זו קבועה וממוסדת, עד כדי כך שקרובות רבות פותחות בשרשור במילה 'וארץ',³⁷ ואילו בברכות המזון המפויטות התופעה נדירה ביותר. אנו מצאנו תופעה זו בהעתקה מפורטת אחת בלבד, ולא ידוע לנו על אף ברכת מזון מפויטת המשרשרת מן המילה 'חסדו'.

2 ברכת הארץ

הברכה השנייה מתועדת בכל ארבע עשרה ההעתקות הנבדקות כאן ועולה מהן תבנית אחידה. הברכה מתחילה הישר בדברי פיוט, ללא נוסח של קבע לפנייה. ואולם לאחר שרשרת הפסוקים³⁸ מופיעה פסקת קבע, הגולשת בסופה לחתימת הברכה. פסקת הקבע המופיעה בברכה זו נפתחת כמעט תמיד בבקשה המתייחסת לברית אבות, בנוסח 'וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו',³⁹ מרכיב זה קיים בשלוש עשרה מתוך חמש עשרה ההעתקות.⁴⁰ ניסוח הבקשה מוכר לנו מקטעי גניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון,⁴¹ ובמשמעות הופעתה כאן נדון בסעיף הבא.

35 אמנם במקרים נדירים משמשת פסקה זו בפני עצמה כנוסח הקבע המלא של הברכה הראשונה בברכת המזון (כ"י קיימברידג' T-S NS 157.11, כ"י אוקספורד 2704.6), אבל ככלל נוסח הברכה בקטעי הגניזה מורחב יותר. ההכללות המתייחסות לנוסח הקבע של ברכת המזון בתקופת הגניזה מתבססות על קבוצה של מאתיים קטעי גניזה המביאים נוסחאים ממין זה. אוסף ראשוני זה עומד בבסיסה של מהדורה מדעית שאני מכין בשיתוף עם ד"ר אורי ארליך, אשר תכלול את כל תעודות הגניזה לנוסח הקבע של ברכת המזון.

36 פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 59, הערה 53.

37 פליישר, שם.

38 פרט לכ"י 12, שבו הפסקה מופיעה לפני השרשרת ולא לאחריה.

39 חילופי נוסח לפסקה זו: התיבה 'וזכור' מופיעה בכתוב חסר ('וזכר') בכ"י 2, 3, 5, 6, 9, 13, 14. המילה 'את' מושמטת בכ"י 3, 9, 14. התיבה 'מהרה' כתובה בכתוב מלא ('מהירה') בכ"י 6, ובכ"י 13 היא מושמטת. בכ"י 1 ובכ"י 2 נוספת הפנייה 'יי אלהינו' לאחר המילים 'וזכור לנו'.

40 החרגים הם כ"י 10, 12.

41 שיעור הופעתה בנוסחי הקבע הוא שלושים אחוז (סטטיסטיקות המובאות כאן ובהערות הבאות לגבי נוסח הקבע של ברכת המזון מבוססות על הקורפוס הנוכח לעיל, סוף הערה 35). כדוגמה לכך, ראה: כ"י קיימברידג' Add. 3162, שפרסם לאחרונה בידי רייף (ראה: S. Reif, 'Ein Genisa-Fragment', *Liturgie als Theologie: Das Gebet als Zentrum im jüdischen Denken*, ed. W. Homolka, Berlin 2005, p. 14), וראה שם בדיון, עמ' 20. על הקשר שבין הופעת בקשה זו בהעתקות של ברכות מזון מפויטות לבין הופעתה בנוסח הקבע, ראה: A. Shmidman, 'Developments Within the Statutory Text of the Birkat ha-Mazon in Light of Its Poetic Counterparts',

ההעתקות מסתפקות על פי רוב בלשון זו, ומיד לאחר בקשת 'זכור לנו' הן גולשות לחתימת הברכה.⁴² עם זאת, לעתים מופיעות אמירות נוספות בעקבותיה. בכ"י 1 ובכ"י 2 הפסקה ממשיכה במשפטים אלה: 'והנקם לנו מצרינו ונודה לך על נחלת אבותינו',⁴³ המסיימים את הפסקה בלשון מעין החתימה.⁴⁴ בכ"י 6 ובכ"י 15 הבקשה 'ומטובך תשבע נפשנו'⁴⁵ מופיעה מיד לאחר 'זכור לנו', ובכ"י 6 מופיעה בקשה נוספת בעקבותיה: 'ואל תחרנו (!) מזון מעתה ועד עלם'.⁴⁶

אמנם, כאמור, בשתי העתקות חריגות אין הבקשה 'זכור לנו' כלולה בתוספת הקבע.

Transitions: The Development of the Liturgies in Judaism and Christianity (Jewish and Christian Perspectives Series), Leiden [in Press]

- 42 כך בכ"י 3, 4, 5, 8, 9, 11, 13, 14.
- 43 משפטים אלה מופיעים לעתים בנוסח הקבע של ברכת המזון בקטעי גניזה. אכן, בהמשך כתב יד זה עצמו (כ"י 1) מובאת ברכת מזון בנוסח קבע, וגם בה מופיעים משפטים אלה בסוף הברכה השנייה, אם כי ללא בקשת 'זכור לנו' לפנייהם. הממצא מלמד על כך שהתוספת של 'זכור לנו' נתפסה כצירוף המיועד במיוחד לברכות מזון מפויטות, לעומת המשפטים האחרים, ששימשו בפני מעתיק זה כמשפטי סיום קבועים בברכת המזון בין בקבע ובין בפיוט. ואולם משפטי סיום אלה, ככלל, נדירים למדי בנוסחאות הקבע שבגניזה, ושיעורם אינו עולה על עשרה אחוזים. והשווה נוסח הקבע שפרסם פינקלשטיין (ראה: פינקלשטיין, ברכת המזון [לעיל, הערה 8], עמ' 247) על פי כ"י אוקספורד 2714.2, המכיל גם הוא בקשה לנקמה (אמנם בנוסח אחר) וכן את פסקת 'ונודה לך' (אמנם לפני הבקשה לנקמה).
- 44 היות שבצירוף 'על נחלת אבותינו' יש התייחסות לארץ ישראל, המוזכרת בחתימת הברכה, 'על הארץ ועל המזון'. הדישה לסיים בלשון מעין החתימה מוזכרת בתלמודים (ירושלמי, ברכות א ד, ג ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11; בבלי, פסחים קד ע"א). יתר על כן, משפט זה מקיים דרישה נוספת הנזכרת בתלמוד הבבלי – להזכיר הודאה בסוף הברכה (בבלי, ברכות מט ע"א).
- 45 אמנם בשני כתבי יד אלה מדובר בטקסט לקוי למדי, אבל ניתן להבחין בקיומה של בקשה זו, המוכרת לנו מקטעי גניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון (בין קטעים אלה, שיעור הופעתה עומד על שלושים אחוז. לדוגמאות ראה: כ"י קיימברידג' T-S NS 150.223 וכ"י קיימברידג' T-S NS 155.120). בכ"י 15 נראה שהתיבה 'את' משתבצת לפני המילה 'נפשנו'.
- 46 בקשה זו, המתייחסת למזון, מתאימה יותר לברכה הראשונה של ברכת המזון. ואכן, שם היא מופיעה דרך כלל בקטעים של נוסח הקבע. ראה למשל ניסוח דומה בתוך הברכה הראשונה בכ"י קיימברידג' Add. 3162 בפרסומו של רייף (לעיל, הערה 41), עמ' 13, ושם בדיון עמ' 18–19. עם זאת, לעתים נדירות ניתן למצוא בקשה זו בברכה השנייה, כגון בכ"י קיימברידג' T-S NS 151.18 ובכ"י קיימברידג' T-S NS 278.88. ייתכן שהמשפט 'אל תחרנו מזון' נתפס כסיום מעין החתימה (ראה לעיל, הערה 44), שכן החתימה כוללת את הצירוף 'ועל המזון'.

בראשונה (כ"י 10) נאמרות שתי הבקשות הללו: 'ומטובך תשבע נפשינו ובישועתך תרום קרננו';⁴⁷ ובשנייה (כ"י 12) הפסקה מוקדשת להבעת הודאה: 'זעל כן נודך ונברך לשמך'.⁴⁸

3 ברכת ירושלים

הברכה השלישית מתועדת באחת-עשרה העתקות מפורטות. בשתיים מהן⁴⁹ אין שום תוספת, והפסוק 'בונה ירושלים ה' חותם את שרשרת הפסוקים ומוביל באופן ישיר לחתימת הברכה. ואולם מתשע ההעתקות הנותרות עולה סדר ליטורגי אחיד למדי, כדלהלן:

- א. החטיבה השלישית של הפיוט
- ב. פסוק מעין המאורע⁵⁰
- ג. הפסוק הקבוע 'בונה ירושלים ה' (תהלים קמז, ב)
- ד. הפסוק 'שם אצמיח קרן לדוד' (תהלים קלב, יז)
- ה. פסקת קבע העוסקת במלכות ה' ובמלכות בית דוד⁵¹
- ו. חתימת הברכה

השינויים מסדר זה קלים ומעטים. בכ"י 5 מושמטת פסקת הקבע ה ובכ"י 12 היא מוקדמת ומופיעה מיד אחרי מרכיב א. אף יש לציין שבשתי ההעתקות המביאות ברכות מזון

47 החלק הראשון מוכר לנו, כאמור, מנוסח הקבע (ראה לעיל, הערה 45). לעומת זאת, לפי שעה לא ידוע לי על קטעי גניזה המביאים את הבקשה 'בישועתך תרום קרננו' בנוסח הקבע של ברכת המזון, אך הבקשה מתועדת בכתבי יד אירופיים, כגון בסדר חיבור ברכות (ראה: A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, p. 92).

48 משפטים מעין זה, המביעים הודאה ומתייחסים ל'שמו' של הקב"ה, עולים לעתים בקטעי גניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון (ראה, למשל, את משפט הסיום בכ"י קיימבריג' Add. 3162: 'ונודה לשמך הגדול סלה'; רייף [לעיל, הערה 41], עמ' 14). כאמור לעיל, הערה 44, הצורך לסיים ברכה זו בלשון של הודאה כבר מוזכר כבר בתלמוד, ואכן המשפט מופיע דרך כלל בנוסח הקבע מיד לפני חתימת הברכה. ואולם בכתב יד זה (כ"י 12) המשפט מופיע לפני פסוק הקבע (דברים ח י), ובכך אין הוא מסיים את הקטע באופן מעשי.

49 כ"י 6, 10.

50 ביצירות אחדות, במיוחד אלה המיועדות לימי חול, אין פסוק מעין המאורע. כך הוא בכ"י 1, 3, 4, 12, 14; והשווה לעיל, הערה 11.

51 אמנם, כפי שנראה להלן, לפעמים הפסקה מובאת בצורה מקוצרת, כאשר אין היא מזכירה את שני סוגי המלכות גם יחד: בכ"י 12 היא עוסקת במלכות בית דוד בלבד, ולעומת זאת בכ"י 1 ובכ"י 9 היא מתייחסת למלכות ה' בלבד.

מפויטות לשבת משובצת גם פסקת 'רצה והחליצנו';⁵² בכ"י 14 היא מופיעה אחרי מרכיב א,⁵³ ובכ"י 5 היא מופיעה בסוף, מיד לפני חתימת הברכה. היקפה של פסקת הקבע במרכיב ה משתנה מהעתקה להעתקה. אציג כאן את הפסקה בצורתה המורחבת, על פי כ"י 14, ובהערות אביא חילופי נוסח משבע ההעתיקות האחרות:⁵⁴

תמלוך עלינו אתה לבדך⁵⁵ ותושיענו למען שמך⁵⁶ ומלכותך⁵⁷
ומלכות בית דוד עבדך במהרה תחזירה למקומך⁵⁸ כי לך יי
מיחלות עינינו⁵⁹ תבנה ציון עיר קדשך בימינו⁶⁰ תנחמינו בה

52 תוספת זו לשבת מופיעה בקטעי גניזה רבים כחלק מנוסח הקבע של ברכת המזון. ואולם בברכות המזון המפויטות לשבת, השופעות אזכורים של השבת, ניתן להעלות על הדעת שלא נזקקו לפסקת 'רצה' כדי לציין את ייחודו של היום. בשאלה זו דן פעמים אחדות ע' פליישר. לפני כשלושים וחמש שנה הוא קבע שהפסקה נאמרה תמיד, גם בהקשרים פיוטיים (פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 49–50), וקביעה זו מודגשת שוב בתוך: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 11), עמ' 248. לאחרונה, לאור קבוצה של כתבי יד (מקוצרים) המביאים ברכות מזון מפויטות ללא זכר לפיסקת 'רצה', חזר בו פליישר מקביעתו והציע שהיו מקומות שבהם אכן השמיטו את הפסקה (פליישר, קטעים, עמ' 102). כאמור בפנים, שתי ברכות המזון המפויטות המיועדות לשבת בקורפוס שלפנינו מובאות יחד עם פסקת רצה, אך ספק אם ניתן להסיק מסקנות משני כתבי יד בלבד. ובניגוד לממצא זה, הפסקה המקבילה למועדים, 'עלה ויבוא', מושמטת בהעתיקות המפורטות המיועדות למועדים (ראה כ"י 6, 10). הסוגיה עוד טעונה ליבון, ואני מתכוון לדון בכך בעתיד.

53 בכ"י זה המילה 'רצה' מושמטת, והפסקה מתחילה 'והחליצנו'.
54 כאמור, בכ"י 5 מופיע הפסוק 'שם אצמיח' (מרכיב ד) ללא פסקת ה אחריו.
55 חלק זה קיים בכל ההעתיקות חוץ מכ"י 12. בכ"י 1, 8, 9, 11 הצורה 'ותמלוך' מחליפה את 'תמלוך', ובכ"י 9 התיבה כתובה בכתיב חסר ('ותמלך'). בכ"י 4 שתי התיבות הראשונות מושמטות, והפסקה מתחילה 'אתה לבדך'. בכ"י 1 ניתוספה המילה 'כי' לפני הצירוף 'אתה לבדך'.

56 חלק זה קיים בכל ההעתיקות חוץ מכ"י 9, 12. בכ"י 1, 8, 11 התיבה 'והושיענו' מחליפה את 'ותושיענו', ובכ"י 4: 'הושיענו'.

57 מלבד כתב היד המובא בפנים, תיבה זו מופיעה רק בכ"י 3, 4. בכ"י 3 הנוסח הוא: 'ומלכותך יי אליהנו'.
58 חלק זה קיים בכל ההעתיקות חוץ מכ"י 1, 9. בכ"י 4 הצורה 'מלכות' מחליפה את 'ומלכות'. בכ"י 3, הצירוף 'בן דוד' מחליף את 'בית דוד', ובכ"י 12 מופיעה במקומו התיבה 'משיח'. 'בית דוד' מאוית בכתיב חסר ('בית דוד') בכ"י 4, 8, 11. המילה 'עבדך' מושמטת בכ"י 4, 8, 11, 12. התיבה 'במהרה' מושמטת בכ"י 4, ובכ"י 3, 12 הצורה היא 'מהרה'. הצורה 'למקומה' מחליפה את 'למקומך' בכ"י 3, 4, 11, 12. בכ"י 4 התיבה 'בימינו' נוספת לאחר המילה 'למקומה'.

59 חלק זה קיים בכל ההעתיקות חוץ מכ"י 1, 9. בכ"י 4 השם המלא ('יהוה') מחליף את הקיצור המובא בהעתיקות האחרות. בכ"י 3 התיבה 'מיחלות' מאויתת בשתי יודין ('מייחלות').

60 מלבד כתב היד המובא בפנים, מרכיב זה מופיע רק בכ"י 3, 4, 8, 12 (בכ"י 11 המקוטע לא ניתן לבחון את קיומו). בכ"י 3, 12 הצורה 'ותבנה' מחליפה את 'תבנה', ובכ"י 12 התיבה 'ציון' מושמטת. בכ"י 3, 4 התיבה 'תבנה' עולה פעם שנייה לפני התיבה 'בימינו'.

ותשמחינו בה כאשר הבטחתנו.⁶¹

חלקים אחדים מוכרים לנו מנוסח הקבע של ברכת המזון כפי שהיא מופיעה בקטעי גניזה. כך, למשל, הברכה השלישית של נוסח הקבע כוללת דרך כלל את המשפט 'ומלכות בית דוד מהרה תחזירה למקומה',⁶² ולרוב היא חותמת במשפט 'תבנה ציון...!' ואולם המשפט הפותח, 'תמלוך אתה לבדך ותושיענו למען שמך', אינו מופיע אלא בקטעים אחדים המביאים את ברכת 'נחמינו',⁶³ נוסח מיוחד של הברכה השלישית הנאמר בשבת במקצת קהילות הגניזה.⁶⁴ ובכן פסקה זו, שלכאורה נאמרה כחלק מנוסח הקבע בשבת בלבד, התקבלה בסדר הליטורגי של ברכות המזון המפויטות⁶⁵ – בין בחול, בין בשבת ובין במועד.⁶⁶

ה

בסעיף הקודם תיארנו את ההעתקות בפרוטרוט, על כל הבדליהן ושינוייהן. יחד עם זאת גם עלו קווים ברורים המשותפים לרוב ההעתקות:

א בברכה הראשונה אין תוספת של קבע כלל (על פי תשע מתוך עשר העתקות).

61 מלבד כתב היד המובא בפנים, חלק זה מופיע רק בכ"י 4, ושם נוסחו: 'ותשמחינו בה בקרוב כאשר אמרת והבטחתה' (בכ"י 8 ובכ"י 11 המקוטעים לא ניתן להבחין בקיומו של מרכיב זה).

62 בכמה מכתבי היד התיבה 'ומלכותך' מופיעה לפני משפט זה, אך אין היא עולה אלא לעתים רחוקות בלבד.

63 ידועים לי ארבעה כתבי הכוללים את פסקת 'תמלוך אתה לבדך' בתוך ברכת נחמינו: כ"י קיימברידג' Or. 1.41 1080; כ"י קיימברידג' T-S NS 236.52; כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה ENA 2017 f9; וכ"י לנינגרד, אוסף אנטונין, 122. בכולם מובא המשפט 'תמלוך... שמך' כחלק מברכת נחמינו, יחד עם בקשות לבניין ירושלים ולהחזרת מלכות בית דוד. אמנם, הסדר המדויק של הבקשות אינו תואם את זה של הפסקה הנדונה אצלנו, מלבד כ"י קיימברידג' Or. 1080 1.41, שבו הקטע תואם את שלנו לכל דבר. נביא את נוסחו כאן: 'ותמלוך עלינו אתה לבדך ותושיענו למען שמך ומלכות בית דוד מהיר> תחזירה למקומה בימינו כי לך יי מיחלות עינינו תבנה ציון עיר קדשך ותנחמינו בה כי אתה הוא בעל הנחמות'. יש לציין כי בכל ארבעת כתבי היד מובא גם הפסוק 'שם אצמיח' (תהלים קלב, יז) כחלק מן הברכה, בדומה לנוסח בברכות המזון המפויטות.

64 לסקירת המקורות העוסקים בברכת נחמינו ובייעודה ראה: מאן (לעיל, הערה 17), עמ' 332–333.

65 ואולם אין בכוונתנו להכריע מניין צמחה פסקה זו לראשונה, אם כחלק מברכת נחמינו ואם כתוספת לברכות המזון המפויטות. יש לציין כי המשפט 'ותמלוך עלינו אתה לבדך' הושיענו למען שמך מופיע גם כחלק מנוסח העמידה בכ"י קיימברידג' T-S H 18.3, בברכת המשפט, אך הברכה מסתפקת בלשון זו ואינה ממשיכה במלכות דוד כמו בפסקה הנדונה כאן (לנוסח כתב יד זה ולנוסחאות האחרות מן הגניזה לברכה זו, ראה: י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 120).

66 לחול: כ"י 1, 3, 4; לשבת: כ"י 14; למועד: כ"י 8, 9, 11.

ב בברכה השנייה באה התוספת 'זכור לנו מהרה את ברית אבותינו' באופן קבוע אחרי הפסוק 'ואכלת' (בשתי-עשרה מארבע-עשרה העתקות).
 ג בברכה השלישית ניתוסף הפסוק 'שם אצמיח קרן לדוד' באופן קבוע⁶⁷ לאחר הפסוק 'בונה ירושלים ה' (תשע מאחת-עשרה העתקות), ובעקבותיו מובאת פסקת קבע העוסקת בענייני מלכות (שמונה מאחת-עשרה העתקות).

כפי שראינו לעיל,⁶⁸ כתבי היד בקורפוס שלפנינו משקפים מעמדות שונים וקהילות שונות.⁶⁹ על כן ישנה חשיבות רבה לתכונות המשותפות האלה, וניתן להסיק שבמציאות הליטורגית של תקופה הגניזה נאמרו תוספות אלה דרך קבע בפי המברכים שהשתמשו בברכות מזון מפויטות.⁷⁰

מה גרם אפוא לדור ההוא להוסיף פסקאות אלה? ההסבר שמדובר כאן בשלב ביניים לקראת שילובו המלא של נוסח הקבע⁷¹ אינו מניח את הדעת, שכן אין בכך כדי להסביר מדוע רוכזו התוספות בשתי הברכות האחרונות דווקא. זאת ועוד, אין מדובר בחלקים מרכזיים ובסיסיים של נוסח הקבע אלא במשפטים שוליים, אשר מעמדם בתוך נוסח הקבע רופף למדי.⁷² ולבסוף, משהוחזר, לימים, נוסח הקבע המלא, הוא השתלב לרוב

67 לכאורה פסוק זה משתלב באופן טבעי בתוך שרשרת הפסוקים. ואולם אין הוא מופיע כפסוק קבוע בהעתקות השגורות של ברכות המזון המפויטות, שבהן מסתיימת שרשרת הפסוקים כמעט תמיד בפסוק 'בונה ירושלים ה' (תהלים קמז, ב) ותו לא.

68 סעיף ג.

69 כ"י 1 ראוי לציון מיוחד, שכן הוא מכיל נוסח בבלי לכל דבר; ואף על פי כן, המנהג המשתקף בו עולה בקנה אחד עם ההעתקות הארץ ישראליות; לנקודה זו נחזור להלן, בסוף סעיף ת.

70 העקביות שבה השמיטו הסופרים את הפסקאות האלה בהעתקותיהם השגורות ראויה לציון; שיעורן של הפסקאות בהעתקות המפורטות עולה על שמונים אחוז. לעומת זאת, בסקירת הקורפוס המלא של כתבי היד המביאים ברכות מזון מפויטות (מאתיים עשרים ותשעה כתבי יד; ראה לעיל, הערה 17) האחוזים יורדים באופן חד: התוספת 'זכור לנו' מופיעה רק בארבעה-עשר אחוזים מכתבי היד, והתוספת של הפסוק 'שם אצמיח' מגיעה לשיעור של שישה-עשר אחוזים בלבד. מצב זה תומך באופן חד משמעי בתאוריה המוצגת במחקר הנוכחי, שרק ההעתקות המפורטות משקפות את הסדר הליטורגי שנהג במציאות, שכן אין דרך אחרת להסביר את ההתאמה המובהקת בין הפסקאות הנוספות לבין ההעתקות המפורטות. לעומתן, ההעתקות השגורות מסתפקות בקיצורים ואינן מפרטות את תוספות הקבע המקובלות. על כן, כשמופיע הקיצור 'ואכלת וכו'" בתוך העתקה שגורה, הכוונה היא גם לפסוק שהוא וגם למשפט 'זכור לנו'. כמו כן, בקיצור 'בונה וכו'" אין הכוונה לפסוק זה בלבד, אלא גם לפסוק 'שם אצמיח' ולפסקת 'תמלוך אתה לבדך' הנאמרים בעקבותיו.

71 על שלב זה נדון להלן, סעיף ח.

72 כפי שראינו לעיל, למשפט 'זכור לנו' אין מעמד איתן בנוסח הקבע, ולרוב אין הוא מופיע כלל (ראה לעיל, הערה 41). כמו כן, הבקשה 'תמלוך עלינו אתה לבדך' נדירה ביותר בין נוסחאות הקבע (ראה לעיל, הערה

בתחילת הברכות, לפני קטעי הפיוט.⁷³ לעומת זאת בהעתקות שלפנינו אין זכר לפסקאות קבע לפני הפיוטים.⁷⁴ על כן אין לראות מציאות ליטורגית זו כצעד לקראת אימוץ מלא של נוסח הקבע, ועלינו לחפש היגיון פנימי בתהליך שהביא לשיבוץ של תוספות מסוימות אלה.

נקודת מפתח להבנת גורלן של התוספות הנדונות כאן היא הפסיקה התלמודית לגבי המאפיינים המחייבים של ברכת המזון. במקורות התלמודיים מוצגות דרישות מיוחדות לגבי שתי הברכות האחרונות של ברכת המזון. כבר בתוספתא מובא החיוב של הזכרת הברית בברכה השנייה: 'רבי יוסי אומר אף מי שלא הזכיר ברית בברכת הארץ מחזירין אותו'.⁷⁵ חיוב זה נזכר שוב בתלמוד הירושלמי, יחד עם דרישה נוספת, להזכיר מלכות בית דוד בברכה השלישית: 'ר' בא בר' אחא בשם ר' <ב> אם לא הזכיר ברית בארץ או שלא הזכיר בבונה ירוש' <לם> מלכות בית דוד מחזירין אותו'.⁷⁶ דרישות מקבילות עולות גם מן התלמוד הבבלי.⁷⁷ יש להדגיש כי כל המקורות הללו מנוסחים בלשון מחייבת: כשאדם מברך ללא אזכורים אלה 'מחזירין אותו'.⁷⁸

ואולם ברכות המזון המפויטות מן הגניזה משקפות היענות חלקית בלבד לדרישות אלה.⁷⁹ האזכור של הברית בברכה השנייה מושמט בחמישים אחוז ומעלה של היצירות.⁸⁰ אף מן החיוב של הזכרת מלכות בית דוד בברכה השלישית העלימו הפייטנים עין באופן גורף, והדבר מצוי בעשירית מן הפיוטים בלבד.⁸¹

73 למיקום זה כבר ציין פינקלשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 236, הערה 49. ואולם, כבר העיר על כך דוידזון שציטוטים מקראיים (השייכים לכאורה גם לתבנית הפיוטים וגם לנוסח הקבע) מופיעים תמיד לאחר קטעי הפיוט. ראה: דוידזון (לעיל, הערה 8), עמ' 363. יש להוסיף ולציין שהבקשות הקצרות שבקהילות שונות נהגו להוסיף לאחר הציטוטים המקראיים מוסבות גם הן לסוף הברכה (ראה למשל בכ"י 7, בברכה הראשונה; וכמו כן בברכה השנייה בכ"י T-S NS 254.3 ובכ"י פילדלפיה Halper 194, הנידונים להלן, הערה 114).

74 יוצא מכלל זה רק כ"י 14 בברכתו הראשונה.

75 תוספתא, ברכות ג, ט, מהדורת ליברמן, עמ' 14.

76 ירושלמי, ברכות א ה, ג ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 12.

77 בבלי, ברכות מח ע"ב; מט ע"א. קיימת דרישה נוספת, המחייבת אזכור של התורה בברכה השנייה. בתלמוד בבלי היא מובאת יחד עם החיוב להזכיר את הברית (בבלי, ברכות מט ע"א); לעומת זאת בירושלמי היא מובאת במימרה נפרדת (ירושלמי, שם). לעניין זה נתייחס להלן, הערה 82.

78 כלשון התוספתא והירושלמי. בבבלי הלשון היא: 'לא יצא ידי חובתו'.

79 כבר העיר הברמן (ברכות מעין שלוש, עמ' מה, הערה 2) 'שלא תמיד דקדקו בדברים אלה'.

80 מתוך כלל ברכות המזון המפויטות מן הגניזה, הברכה השנייה קיימת בידינו במאה שלושים ותשע יצירות; מתוך אלה, רק שישים ושתיים כוללות אזכור של הברית.

81 החטיבה השלישית קיימת במאה ארבעים ושלוש ברכות מוזן מפויטות מן הגניזה; מתוך אלה, מאה עשרים ותשע מהן אינן מזכירות את דוד או את זרע דוד כלל. ברוב היצירות הבודדות הנשארות אין התייחסות

קרוב לשער אפוא שהפסקאות הנוספות שבהעתקות שלפנינו הוכנסו והתקבלו כדי לקיים את הדרישות התלמודיות האלה. בברכה השנייה, המשפט 'וזכור לנו מהרה ברית אבותינו' מוציא ידי חובת הזכרת הברית.⁸² והפסוק הנוסף ('שם אצמיח קרן לדוד') שבברכה השלישית, יחד עם הפסקה הנלווית אליו (הכוללת לרוב את המשפט 'ומלכות בית דוד תחזירה למקומה'), ממלאים את החסר ביחס להזכרת מלכות בית דוד. אם כן, הוספתן של פסקאות אלה אפשרה למברכים בתקופת הגניזה להשתמש בברכות המזון המפויטות ככלל,⁸³ גם אם הן נכתבו ללא שום רמז לברית או למלכות בית דוד.⁸⁴

1

שאלה נוספת שניתן לבחון לאור הקורפוס שלפנינו נוגעת לאמירתה של הברכה הרביעית

למלכות בית דוד אלא למשיח בן דוד. רק יצירה אחת מזכירה במפורש 'מלכות מְשִׁיחִי' (שמידמן, שמחת כלולות, עמ' 94).

82 כאמור לעיל, הערה 77, בנוסף על החיוב להזכיר את הברית נזכר בתלמודים חיוב נוסף של אזכור התורה. ואולם אין אזכור מפורש של התורה בפסקאות שניתוספו בברכה זו, וצריך לברר מדוע התפתח המנהג להקפיד על הזכרת הברית דווקא, בניגוד להזכרת התורה. ואולי הצירוף 'ברית ראשונים' נתפס בעיניהם כרמז גם לתורה, המכונה 'ספר הברית' (שמות כד, ז) ו'לחת הברית' (דברים ט, יא).

83 כמובן, כאשר פסקאות אלה קיבלו מעמד קבוע בתוך הסדר הליטורגי של אמירת ברכות המזון המפויטות הן נאמרו תמיד, גם לצדן של ברכות מזון מפויטות המזכירות את הנושאים המחייבים. כך, בקורפוס שלפנינו, הפיוטים המובאים בכתבי יד 1, 2, 3, 5, 11, 14 מזכירים את הברית בברכה השנייה, אך עדיין מופיעה בהם פסקת 'וזכור לנו'. לעומת זאת, בל"י 12 משתקף מצב נזיל יותר מבחינת תוספות הקבע: הפיוט המובא שם מזכיר את הברית בברכה השנייה, אך אין בו אזכור של בית דוד בברכה השלישית, ואכן, בהתאם לכך, בהעתקה זו מושמטת פסקת 'וזכור לנו' בברכה השנייה ובברכה השלישית משובצת פסקה המשלימה אזכור של מלכות בית דוד.

84 אין מטרתנו כאן לחקור מדוע נכתבו הפיוטים מלכתחילה ללא אזכורים אלה, ועל כן נתייחס לכך בקצרה. ישנה דעה נוגדת בתלמוד, הטוענת שיוצאים ידי חובה גם ללא אזכורים אלה. הדעה מצוטטת בבבלי, ברכות מט ע"א בשם רב, אמורא מן הדור הראשון שפעל גם בארץ ישראל; ואולי דווקא דעה זו קנתה את לבם של הפייטנים. לחילופין, ייתכן שהפייטנים הקדומים פשוט העלימו עין מן הפסיקה התלמודית בעניין זה (והשווה: ע' פליישר, 'קדושת העמידה [ושאר הקדושות]; היבטים היסטוריים, ליטורגיים, אידיאולוגיים', תרביץ, סז [תשנ"ח], עמ' 307, הדן בסוגיה אחרת שלגביה 'הפסיקה התלמודית לא הצליחה להשתלט על המציאות הליטורגית'). בכל מקרה, פייטנים מאוחרים, שפעלו במציאות ליטורגית שבה הפסקאות הנוספות כבר התקבלו באופן קבוע, יכלו לסמוך על אמירת הפסקאות הללו ולחבר ברכות מזון מפויטות ללא זכר לנושאים המחייבים.

בברכת המזון.⁸⁵ אמנם נודע לברכה זו מעמד משני ביחס לשלוש הברכות העיקריות,⁸⁶ אבל הפסיקה התלמודית עדיין ראתה בה, ללא הסתייגות, מרכיב מחייב בברכת המזון.⁸⁷ הברכה הרביעית נוכחת תמיד, ללא יוצא מן הכלל אף בקטעי הגניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון,⁸⁸ ומשתמע מכך שברכה זו נכללה בברכת המזון בקהילות הגניזה.⁸⁹ ברכות המזון המפויטות מכילות דרך כלל שלוש חטיבות בלבד,⁹⁰ ועל כן ההעתיקות השגורות של יצירות אלה מסתיימות בברכת בונה ירושלים, ותו לא. עם זאת, אין להסיק מכאן שהמברכים שהשתמשו בלשונות פיוט השמיטו את הברכה הרביעית; כפי שהראתי לעיל, לא ניתן ללמוד על המציאות הליטורגית מתוך כתבי היד השגורים, המקוצרים בעיקרם. אם כן, עלינו לבדוק את ההעתיקות המפורטות בקורפוס שלפנינו, ולהגיע לכלל הכרעה בשאלה זו.

והנה, מן ההעתיקות שבקורפוס שלפנינו עולה תשובה חדה וברורה, המאשרת את קיומה של הברכה הרביעית גם בביצוע הפיוטי של ברכת המזון: העתיקות אלה, ללא

85 ברכה זו נזכרת בתוספתא ובשני התלמודים (תוספתא, ברכות ו, א, מהדורת ליברמן, עמ' 32; ירושלמי, ברכות ז א, יא ע"א, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 55; בבלי, ברכות מח ע"ב).

86 לפי עדויות בשני התלמודים, הברכה הותקנה בשלב מאוחר יותר בידי החכמים (ירושלמי, ברכות א ד, ג ע"ד, שם, עמ' 11; בבלי, ברכות מח ע"ב). אמנם, הנסיבות להתקנתה אינן ברורות כל צרכן. לפי המובא בתלמודים שם, הברכה הותקנה בשעה שניתנו הרוגי ביתר לקבורה, אבל מעדויות לתלמודים אחרות משתמע שהתקנה נכנסה לתוקף קודם לכן, בתחילת תקופת התנאים. לליבון הסוגיה ראה: א' ביכלר, 'תולדות ברכת הטוב והמטיב', מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות, וינא תרצ"ג, עמ' קלז-קסז; וראה גם הדיון אצל פינקלשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 221-222.

87 אין זעה בתלמודים המתנגדת לאמירתה של ברכה זו; השמטת הברכה נדונה בתלמוד רק במסגרת של בית האבל (בבלי ברכות, מו ע"ב).

88 על פי הקורפוס הנזכר לעיל, הערה 35.

89 על מעמדה הנורמטיבי של הברכה הרביעית בארץ ישראל הקדומה יעיד גם הצירוף 'ארבע ברכות' שבו מונה ר' פינחס הכהן את ברכת המזון; ובמקביל, הוא מונה את הברכה שלאחר אכילת מזונות 'מעין ארבע' (ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 310. לדיון בכינויים אלה ראה שם, עמ' 209. וראה גם: הנ"ל, 'ברכה מעין שלוש או מעין ארבע?', שנה בשנה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 427-428). אמנם, באשר להזכרת 'הטוב והמטיב' בנוסח הברכה שלאחר המזונות הילכו מנהגים שונים במשך תקופת הגניזה. ראה שם, עמ' 423-424.

90 אמנם, לעיתים קיימת גם חטיבה רביעית, המפייטת את הברכה הרביעית שבברכת המזון. לדיון בייעודה ובתפוצתה של החטיבה הרביעית בברכות המזון המפויטות, ראה: שמידמן, שמחת כלולות, עמ' 46-49. לדוגמאות לתופעה זו ראה שלוש ברכות המזון המפויטות הידועות לנו מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור, המכילות כל אחת חטיבה רביעית (י' גרנט וא' שמידמן, "אשר אחד עשה": ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת המזון מפויטת ליוסף אבן אביתור, גנזי קדם, א [תשס"ה], עמ' 107-108, 112, 114; וראה שם בדיון, עמ' 63). ואולם בסופו של דבר יצירות אלה יוצאות מן הכלל; שיעור הפועתה של החטיבה הרביעית על פני הקורפוס המלא של ברכות המזון המפויטות הוא עשרה אחוזים בלבד.

יוצא מן הכלל, ממשיכות בברכה הרביעית לאחר ברכת בונה ירושלים, תוך שימוש בנוסח הקבע שלה.⁹¹ על פי דרכנו למדנו שכך היה מנהגם הקבוע של המברכים בתקופת הגניזה: הם השתמשו בברכות מזון מפויטות הכוללות שלוש חטיבות בלבד, ועליהן הוסיפו את הברכה הרביעית בנוסח הקבע כדי להביא את התפילה על תיקונה.⁹² ומכיוון שאין בברכה זו חידושים פייטניים, השמיטוה הסופרים בהעתקותיהם.

ז

נחזור עתה לקביעתו של פליישר, שמערכות הפיוט הקדומות נועדו במקורן להחליף את נוסח הקבע לחלוטין.⁹³ פליישר כלל בדיונו במפורש את ברכות המזון המפויטות בין הסוגים הקדומים הללו,⁹⁴ אף שרוב ההוכחות שהוא מבסס עליהן את קביעתו אינן נוגעות לברכות המזון המפויטות, אלא ליוצרות ולקרובות בלבד. לאור הממצאים שהועלו מן הקורפוס שלפנינו ניתן לאשש את דבריו של פליישר מתוך התייחסות מיוחדת לברכות המזון המפויטות.

91 בשמונה מכתבי היד ניתן לבחון נקודה זו (כ"י 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 12), ובכל אחד מהם הברכה הרביעית מופיעה בנוסח הקבע. בכתבי היד הנותרים סופי ההעתקות אינם בידינו, פרט לכ"י 14, שבו קיים מצב עמום; בכתב יד זה, לאחר סיומה של הברכה השלישית, רשם הסופר את התיבות 'ברוך אתה יי', ואז עבר לנושא אחר (קידוש לראש השנה). ממצא זה אינו חד משמעי, אך מכיוון שאין סימני מחיקה מעל למילים האלה נראה שהן נכתבו במחשבה תחילה; ניתן לשער שהסופר התחיל כאן בהעתקת הברכה הרביעית, ואז הוסחה דעתו והוא המשיך בהעתקה אחרת.

92 כמובן, עדיין נשארת השאלה: למה החליטו הפייטנים להשאיר את הברכה הרביעית ללא נוסח פיוטי? האם ניתן ללמוד מכך שבראשית כתיבת הפיוטים (תקופה שקדמה לתעודות הגניזה) טרם התקבלה הברכה באופן מלא? לדעתי, התשובה לכך שלילית. לאור המקורות התלמודיים המאשרים את קיומה של הברכה (ראה לעיל, הערות 85, 86), סביר יותר לשער שהפייטנים הניחו את הברכה בנוסחה הקבוע בשל מטבעה הקצר. תבניתה של הברכה הרביעית, כזכור, אינה כוללת גוף וחתימה כשאר הברכות, אלא כל כולה המשך של ה'ברוך' הפותח (כך היא דעת התנא קמא בתוספתא, ברכות א, ז, מהדורת ליברמן, עמ' 3, וכך היא צורתה הרגילה של הברכה בקטעי הגניזה; אך ראה להלן, הערה 166). המסורת הפייטנית נמנעה לרוב מלפייט ברכות קצרות כאלה, ואולי כך ניתן להבין את הנטייה להעלים עין מן הברכה הרביעית בברכות המזון המפויטות. זאת ועוד, סביר להניח שבתקופות קדומות היה נוסח הברכה מצומצם הרבה יותר, ואולי הסתפק בלשון 'ברוך... הטוב והמטיב' בלבד (ראה: פינקלשטיין [לעיל, הערה 8], עמ' 233 והערה 43). אי לכך, אמירת הברכה בנוסח קבע ליד התפילות המפויטות לא צרמה כל כך בתקופה ההיא. לעומת זאת, במשך הדורות התרחבה הברכה באופן ניכר. על כן, אין זה מפתיע שדווקא אצל הפייטן המאוחר ר' יוסף אבן אביתור אנו מוצאים נטייה לפייט ברכה זו (ראה לעיל, הערה 90).

93 פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 55.

94 שם, עמ' 45.

נציג תחילה את טיעונו של פליישר בבואו להבחין בייעודם המקורי של סוגי הפיוט הקדום:

- א. האופי הקומפוזיציוני של מערכות הפיוט מלמד על כך שכוונת הפייטנים הייתה להציג תחליף מושלם לנוסח הקבע.⁹⁵
- ב. לשונות משורשים בתחילת הפיוטים אינם מותירים מקום לנוסח קבע לפניהם. כך, לדוגמה, ישנם זולתות הפותחים במילה 'אמת' ומיועדים להופיע מיד לאחר סיום קריאת שמע. כמו כן, ישנן קרובות המתחילות במילה 'ארץ', המורה על כך שהן נאמרו מיד לאחר פסקת ההקדמה של העמידה, המסיימת 'קונה שמים וארץ'.⁹⁶
- ג. לשונות הסיום בפיוטים גולשים הישר אל פסוקי הקבע ומלמדים שלא נאמר נוסח קבע אחריהם.⁹⁷
- ד. ההקפדה המלאה של פייטני הקרובות להזכיר את המרכיב המחייב של גבורות הגשם והטל בברכה השנייה של העמידה (וכמו כן ביחס לשאילת מטר בברכת השנים) מלמדת שהפיוטים נאמרו ללא נוסח הקבע. אילו יכלו הפייטנים לסמוך על כך שנוסח הקבע יציין נושאים אלה, לא היו מקפידים כל כך להביאם בתוך פיוטיהם.⁹⁸
- ה. המומר סמואל אבן יחיא אלמגרבי איש פאס, שתאר את התפילה היהודית בבית הכנסת, ציין במפורש שהפיוטים שימשו שם כתחליפים לנוסח הקבע.⁹⁹

אמנם האופי הקומפוזיציוני של מערכות הפיוט הקדומות, שצוין בטיעון א, מתממש גם בברכות המזון המפויטות.¹⁰⁰ ואולם שאר הטיעונים שרירים וקיימים לגבי היוצרות והקרובות בלבד, ואין ידם מגיעה לברכות המזון המפויטות. בטיעון ב פליישר מביא

95 שם, עמ' 55–56.

96 שם, עמ' 57–59.

97 שם, עמ' 57.

98 שם, עמ' 58–59.

99 שם, עמ' 59–60.

100 האופי הקומפוזיציוני של ברכות המזון המפויטות בא לידי ביטוי בכך שהן מקיפות תמיד את שלוש הברכות העיקריות של ברכת המזון (למעט חריגים בודדים; ראה לעיל, סוף הערה 17). אמנם, הברכה הרביעית איננה מתפייטת בדרך כלל (ראה לעיל, הערה 92), ולפי העולה בסעיף הקודם, היא נאמרה בנוסח הקבע שלה לצד שלוש הברכות המפויטות. ואולם, אין בכך כדי לפסול את אופיין הקומפוזיציוני של היצירות, שכן מדובר בברכה הבנויה במטבע קצר, וברכות כאלה לא באו בחשבון בפייטנות הקדומה בדרך כלל (וראה על כך בהרחבה לעיל, הערה 92).

דוגמאות רבות ללשונות משורשרים בתחילת קטעי יוצר וקרובה, אך התופעה אינה נמצאת בברכות המזון המפויטות.¹⁰¹ טיעון ג, המתייחס ללשונות הסיום של הפויטים, אכן מקיים בברכות המזון המפויטות, ופעמים רבות מצאנו בסוף חטיבות הפיוט לשונות המגשרים לפסוקים הבאים בעקבותיהם.¹⁰² עם זאת אין הוכחה לכך שלא שובץ נוסח קבע אחריהם; אכן, בקורפוס שלפנינו אנו עדים לתוספות של קבע המופיעות לאחר פסוקים אלה.¹⁰³ טיעון ד מבוסס על הקפדה מלאה בהזכרת הנושאים המחייבים של התפילה בתוך הפויטים. והנה, כאמור לעיל, בברכות המזון המפויטות מצאנו מצב הפוך: במרבית המקרים הושמטו טלוטין הנושאים המחייבים של הברית ושל מלכות בית דוד. לבסוף, בטיעון ה מובאת עדות חיצונית לגבי סדרי התפילה בבית הכנסת, אך בברכות המזון המפויטות אין מדובר בהקשר של בית הכנסת, אלא במעמד המתקיים בחדרי הסעודה. על כן עדות זו אינה שייכת להווי של ברכות המזון המפויטות.

על פי הסקירה הזאת, הטיעון היחיד התקף לגבי ברכות המזון המפויטות הוא טיעון א, המתייחס לאופיין הקומפוזיציוני, וספק אם ניתן להוכיח מטיעון זה לבדו שיצירות אלה נועדו במקורן להחליף כליל את נוסח הקבע.¹⁰⁴ עם זאת, מתוצאות המחקר הנוכחי, ניתן להוסיף עוד הוכחה לדברי פליישר, המתייחסת באופן ישיר לברכות המזון המפויטות.

מתוך ההעתיקות המפורטות מתברר, מצד אחד, שבתקופת הגניזה נאמרו ברכות המזון המפויטות דרך כלל ללא שילוב של נוסח הקבע המלא. דבר זה עולה בקנה אחד עם אמירתו העקרונית של פליישר, שמערכות הפיוט החליפו את נוסחי הקבע.

- 101 לפי התאוריה של פליישר, ברכות המזון המפויטות אמורות להתחיל תמיד בסיום נוסח הפתיחה 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם', אבל לא מצאנו אף יצירה מסוג זה המתחילה בתיבה 'העולם' או 'עולם'.
- 102 למשל, בברכת המזון המפויטת 'אין לנו מלבדך' המובאת בכ"י 1 ובכ"י 2, החטיבה הראשונה מסיימת בטור 'שִׁבְעֵנוּ מִפְּתִיחַת יְדְךָ', המוביל לפסוק 'פותח את ידך' (תהלים קמה, טז); וכן, בחטיבה השנייה, הצירוף 'וְתִאֲכַלְנוּ מִחֶלֶב אֶרְצְךָ' מגשר לפסוק 'ואכלת ושבעת' (דברים ח, ז).
- 103 אמנם כפי שנאמר לעיל, הערה 73, בכתבי יד שמשמש בהם נוסח הקבע המלא יחד עם ברכות המזון המפויטות, פסקאות הקבע מופיעות לרוב לפני הפויטים.
- 104 אמנם ניתן לטעון שקביעה המוכחת לגבי הקרובות והיוצרות כוחה יפה גם לברכות המזון המפויטות, ואין היא זקוקה להוכחה נוספת. ואולם, מכיוון שברכות המזון המפויטות משמשות בזירה אחרת מהיוצרות והקרובות, שהן הן אינן מיועדות לתפילה הציבורית המתרחשת בבית הכנסת אלא למסגרת של הסעודה, אין הכרח שהן תפקדו באופן זהה.

הליטורגי. ראשית, התבנית העיקרית של הסוג ברורה למדי: בכל ברכה יש חטיבת פיוט, שרשרת פסוקים וחתומת הברכה. פסקאות הקבע המופיעות בין שרשרת הפסוקים לבין חתומת הברכה מתגלות על כורחן כתוספות. שנית, מן הכלל התלמודי המחייב סיום מעין החתימה¹⁰⁵ ניכר שהפסוקים נועדו להיאמר סמוך לחתימות; התוספות הבאות ביניהם הם הפסק רעיוני. כך, למשל, בברכה השנייה מתחבר הפסוק מדברים ח, י לחתומת הברכה, 'על הארץ ועל המזון', אבל לאחר שיבוצו של המשפט 'וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו', כבר אין כאן סיום מעין החתימה.¹⁰⁶ סברה זו כוחה יפה גם ביחס לאזכור של מלכות בית דוד בברכה השלישית, בין הפסוק 'בונה ירושלים ה' לבין החתימה 'בונה ירושלים'.¹⁰⁷ על כן ניתן לשער שפסקאות אלה לא היו בסדר הליטורגי המקורי שנאמרו בו ברכות המזון המפויטות. וזכר לדבר בשתי ההעתקות בקורפוס שלפנינו אשר אינן מביאות תוספות בברכה השלישית.¹⁰⁸

עולה מדברינו שבתחילת השימוש בברכות המזון המפויטות, בתקופה שקדמה לתיעודים הנמצאים בקטעי הגניזה, אכן שימשו פיוטים אלה בגפם, ללא תוספות של קבע. מסקנה זו תואמת את דבריו של פליישר ביחס לייעודן המקורי של כלל מערכות הפיוט הקדומות. עם זאת, מציאות זו לא האריכה ימים ביחס לברכות המזון המפויטות, לעומת היוצרות והקרבנות. העדר הנושאים הנדרשים על פי התלמוד¹⁰⁹ אילץ את המברכים להוסיף פסקאות של קבע בשתי הברכות האחרונות, ועל כך בההעתקות המפורטות שבגניזה כמעט שלא מצאנו תיעוד למציאות מקורית זו.

105 ראה לעיל, הערה 44.

106 אמנם, כפי שראינו לעיל, סעיף ד, בשלוש העתקות מופיעים משפטי סיום נוספים המגשרים לחתימה 'על הארץ ועל המזון'. כ"י 1 ר' 2 מסיימים בלשון 'ונודה לך על נחלת אבותינו' (המתייחס למרכיב ה'ארץ'), וכ"י 6 מסיים בנוסח 'זאל תחרנו (!) מזון מעתה ועד עולם' (המתייחס למרכיב ה'מזון'). יש לשער שמדובר כאן בתהליך מאוחר יחסית, הבא לתקן את המעוות בעקבות קבלתו של המשפט 'זכור לנו' בין הפסוק מדברים ח, י לבין החתימה.

107 אמנם בהעתקות שלפנינו, הפסקה הנוספת בברכה השלישית ממשיכה בדרך כלל במשפטי סיום המגשרים ללשון החתימה; רק בכ"י 1 ובכ"י 9 מסתיימת הפסקה ללא לשון מעין החתימה. בכ"י 12, הפסוק 'שם אצמיח' מופיע (באופן חריג) בין הפסקה לבין החתימה, ועל כן אין בטקסט הוא משום סיום מעין החתימה.

108 כ"י 6, 10. אמנם שני כתבי יד אלה אכן מכילים תוספות של קבע בברכה השנייה, אך כ"י 10 ראוי לציון מיוחד, כיוון שהתוספת המופיעה בו בברכה השנייה אינה כוללת את המשפט 'זכור לנו'. על כן, אולי יש לראות בו שריד של המצב הקדום שתואר בפנים, כשהמברכים לא נזקקו לתוספות המזכירות את הנושאים המחייבים של הברית ושל מלכות בית דוד.

109 המקורות התלמודיים בעניין הובאו לעיל, סעיף ה. לגבי הלכי הרוח שהובילו את הפייטנים הקדומים להשמיט את הנושאים המחייבים האלה, ראה לעיל, הערה 84.

ח

היהודים באירופה בימי הביניים החזירו את נוסחאות הקבע המלאות לתפילה הפייטנית.¹¹⁰ אכן, כבר העירו פינקלשטיין ודוידזון¹¹¹ על מספר כתבי יד אירופיים שמופיעות בהם ברכות מזון מפויתות קדומות המשולבות בנוסח קבע מלא.¹¹² ואולם תופעה זו מתועדת גם בקטעי הגניזה. ראשית, כאמור לעיל, העתקה אחת¹¹³ מבין חמש־עשרה ההעתקות המפורטות כתובה בצורה זו (שיעור של כשבעה אחוזים). אמנם אין בכוחה של העתקה בודדת ללמד על תפוצתו של מנהג, אך שיעור דומה מתקיים על פני הקורפוס המלא של קטעי הגניזה המביאים ברכות מזון מפויתות,¹¹⁴ שכן אף בהעתקות

110 לדיון בהתקדשות נוסחי הקבע במרוצת הדורות בקהילות אשכנז, ראה: פליישר, היוצרות (לעיל, סוף הערה 17), עמ' 621–625.

111 פינקלשטיין (לעיל, הערה 8), עמ' 236, הערה 49; דוידזון (לעיל, הערה 8), עמ' 362–363.

112 הם ציטטו שלושה כתבי יד צוטטו על ידם. ואלה סימניהם כיום: (א) כ"י פריס, הספרייה הלאומית, M. Schwab, HEB 1388, עמ' 19–20 (נוסח ברכת המזון בכתב יד זה פורסם בחלקו בידי שווב [ראה: M. Schwab, I. Italiener, *Le manuscrit Hébreu No 1388*, Paris 1902, pp. 13–14], ובחלקו בידי איטליינר: *Die Darmstädter Pessach-Haggadah*, Leipzig 1927, pp. 269–270). (ב) כ"י לונדון (Montefiore Library 220 (לפרסום נוסח ברכת המזון מכתב יד זה ראה: ח' בראדי, 'פויטים בלתי נודעים', קבץ על יד, א [יא] [תרצ"ו], עמ' ז). (ג) כ"י בהמ"ל 4078. בשלושת כתבי יד אלה מובאת ברכת מזון מפויתת לליל הסדר בתוך נוסחאות הקבע המלאות. לכתבי יד אלה ניתן להוסיף גם את כ"י אוקספורד Opp 19 (1144). ראוי לציין גם המחזור האיטלקי סדר חיבור ברכות, המביא ברכת מזון מפויתת לשבת במסגרת של קבע (שכטר [לעיל, הערה 47], עמ' 113). ואולם במנהג המשפחה מסידור זה אומצו נוסחאות הקבע רק באופן חלקי; בתחילת כל ברכה מתוך ברכת המזון נאמרו המשפטים הראשונים של נוסח הקבע בלבד, ואז המשיכו בדברי הפיוט.

113 כ"י 7.

114 בין מאתיים עשרים ותשעה כתבי היד, מופיעים בשלושה־עשר ציונים לאמירת נוסח הקבע המלא; מדובר בשיעור של 5.7% מתוך הקורפוס, שיעור העולה בקנה אחד עם התיעוד העולה מן ההעתקות המפורטות (1 מתוך 15 = 6.66%). הממצא בולט במיוחד לאור הפער הקיים ביחס לתוספות של 'זכור לנו' ו'שם אצמיח'; אלה צוינו ככלל בהעתקות מפורטות בלבד (שיעורם עולה על 80% בין ההעתקות המפורטות, לעומת שיעורים של 14%–16% בקורפוס המלא; וראה לעיל, הערה 70). לפי דרכנו למדנו שלגבי התוספות הקצרות אין לסמוך אלא על ההעתקות המפורטות; ובניגוד לכך, כשמדובר בשילוב של נוסח קבע מלא, ניתן להסיק מסקנות על פי כתבי יד מכל הסוגים. ניתן לשער שההבדל נובע ממיקומן של התוספות. בתוספת הבאה לאחר הפסוק הסתפקו המעתיקים בציון דוגמת 'ואכלת וכו'', וכך נכללים בו גם הפסוק וגם התוספת הבאה אחריו. לעומת זאת, בנוסח קבע מלא, המופיע ברובו לפני הפיוט, נטו המעתיקים להוסיף לפחות קיצור של מילה אחת (דוגמת 'הזן וכו') לפני החטיבות הפיוטיות. נציין את כתבי היד המביאים ברכות מזון מפויתות בשילוב עם נוסח קבע מלא (מלבד כ"י 7 שלפנינו): כ"י המוזיאון הבריטי O.95 5575; כ"י בהמ"ל 2489 f1 ENA; כ"י פילדלפיה 194 Halper; כ"י קיימברידג'

המקוצרות נמצאים לפעמים ציונים לאמירת נוסח הקבע בתחילת הברכות. נמצאנו למדים שתופעה זו אכן קבעה מקום לעצמה בקהילות הגניזה, אם כי מדובר במקום שולי למדי. אמנם, בהופעתו של נוסח הקבע המלא בתוך העתקות של ברכות מזון מפויטות מן הגניזה אין בהכרח מן המפתיע. כבר העירו החוקרים על כך שהקהילות הבבליות דגלו ביחס לכך, ברובד העקרוני, בתפיסה הפוכה מזו של הקהילות הארץ ישראליות. לפי התפיסה הבבלית, הפיוטים נועדו ככלל לעטר את נוסחי הקבע, ולא להחליפם,¹¹⁵ ועל כן ניתן היה לצפות שבכתבי יד השייכים לקהילות בבליות ישולבו הפיוטים בתוך נוסח הקבע המלא.

ואולם אין מדובר כאן בתופעה בבליית בלבד, וברבים מן הקטעים המביאים ברכות מזון מפויטות יחד עם נוסחאות קבע מלאות קיימים סימנים מובהקים של התפילה הארץ ישראלית.¹¹⁶ יתר על כן, בין ההעתקות המפורטות שנבדקו למעלה קיימת אחת המכילה סימנים בבליים ברורים¹¹⁷ אף שאינה מביאה אלא את התוספות הקצרות המזכירות את הברית ואת מלכות בית דוד, לפי הנוהג הנורמטיבי העולה מן המחקר הנוכחי. על כל פנים, ההבחנה החד צדדית בין קהילות בבל לבין קהילות ארץ ישראל לא שרדה לאורך כל תקופת הגניזה, ובמהלך התקופה חלו שינויים בשני הצדדים. מחד גיסא,

T-S 8H 16.20; כ"י קיימברידג' T-S H 2.106; כ"י קיימברידג' T-S Misc 22.51; כ"י קיימברידג' T-S NS 101.12; כ"י קיימברידג' T-S NS 119.63; כ"י קיימברידג' T-S NS 230.28; כ"י קיימברידג' T-S NS 235.166A; כ"י קיימברידג' T-S NS 254.3; כ"י קיימברידג' T-S NS 278.11.

115 ראה: פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 17), עמ' 13, הערה 5; הנ"ל, שירת הקודש (לעיל, הערה 11), עמ' 51; הנ"ל, סדר פוסטאט, עמ' רל. וראה לאחרונה ניסוח הכלל בידי ט' בארי: 'בתפילה הבבלית הפיוט היה עיטור מקומי לתפילה, הרחבה בלבד, לעתים קצרה ולעתים ארוכה; הוא לא התיימר להחליף את נוסחי הקבע בפי החזן'. ראה: ט' בארי, 'תפילה ופיוט בבבל במאה העשירית ובמאה האחת-עשרה', מסורת הפיוט, ב (תש"ס), עמ' 91.

116 לצירוף הארץ ישראלית 'אמן בימינו' (ראה עליו לעיל, הערה 32) ראה: כ"י קיימברידג' T-S 8H 16.20; כ"י קיימברידג' T-S NS 119.63; וכ"י קיימברידג' T-S NS 155.176. זימון ארץ ישראלית (בנוסח 'על המזון'; ראה לעיל, הערה 30) מופיע בכ"י קיימברידג' T-S NS 278.11. כ"י קיימברידג' T-S NS 101.12 מביא מזמור לליל פסח כמנהג הארץ ישראלית (ראה: פליישר, התפילה, עמ' 161-175; אמנם, בכתב יד זה מובא תהלים פרק קיא, ולא תהלים קלה, כמצוין שם, עמ' 167). ולבסוף, כ"י קיימברידג' T-S NS 235.166A מביא את תפילת השיר כמנהג הארץ ישראלית (ראה: פליישר, התפילה, עמ' 215-233; פליישר מתייחס במפורש לכתב יד זה שם, עמ' 230). לעומת אלה, כ"י T-S H 2.106 שייך לסידור המכונה בידי פליישר 'סדר פוסטאט ב', המשקף מנהגים בבליים לרוב (פליישר, סדר פוסטאט, עמ' ריא-רכ). בשאר כתבי היד לא הצלחתי לאתר סימנים המלמדים על שייכות לקהילה זו או אחרת.

117 כ"י 1. בתפילות שבת הוא מביא את החתימה הבבלית 'מקדש השבת'; ראה: מרגליות (לעיל, הערה 30), עמ' 85.

התפיסה הארץ ישראלית חדרה לקהילות בבל, ועם השנים היא הצליחה לקבוע נורמות חדשות בתפילה המפויטת בקהילות ההן;¹¹⁸ ומאידך גיסא, במרוצת השנים נתמעטו הקהילות הארץ ישראליות וידם של הפוסקים הבבליים גברה על הקהילות הנשארות.¹¹⁹ לכן יש לראות בברכות המזון המפויטות משום ראייה נוספת למצב הממוזג והמעורבב ששרר בתקופה המתועדת בגניזה הקהירית.

לסיכום, המחקר הנוכחי מדגיש את החשיבות שבבידוד ההעתקות המפורטות מן הגניזה, המביאות פיוטים בהקשרם הליטורגי המלא, בכדי להסיק מסקנות לגבי השימוש בפיוטים במציאות הליטורגית של אותם הימים. אכן, מן ההעתקות המפורטות של ברכות המזון המפויטות עולה תיאור מגובש של הסדר הליטורגי הנורמטיבי שהמברכים בפיוטים אלה השתמשו בו בתקופה ההיא; יחד עם זאת, מן הקטעים החריגים גם הוצג תיעוד של מנהגים שוליים. יש לקוות שבעתיד תאותרנה ותקובצנה העתקות מפורטות גם של פיוטים מסוגים נוספים, בכדי להמשיך את הכיוון הנוכחי במחקר הפיוט הקדום.

118 ראה: בארי (לעיל, הערה 115), עמ' 92–96; הנ"ל, 'שירה עברית בבבל במאה העשירית והאחת-עשרה לאור ממצאי הגניזה', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 29–31.

119 ראה: פליישר, התפילה, עמ' 215–216; הנ"ל, סדר פוסטאט, עמ' ריז.

מפתח כתבי היד¹²⁰

1. כתב יד זה מכיל שלושה גיליונות רצופים משלוש ספריות שונות: כ"י קיימברידג' T-S 8H 11.4 (הגיליון החיצוני); כ"י המוזיאון הבריטי 7943.3 (הגיליון האמצעי); וכ"י לנינגרד, אוסף אנטונין 105 (הגיליון הפנימי). כתב היד עשוי קלף; מידותיו: 13.8×15.6 ס"מ. כתב מזרחי מרובע <המאה ה"ב-ה"ג>, אך ייתכן שהוא ביזאנטי מאוחר יותר <מאה י"ג-ד>. מובא בו ניקוד טברני מלא ביצירות הפייטניות. בכתב היד מועתקות תפילות לימי חול ולשבת: מעריב לימי חול (ברכות קריאת שמע מובאות במלואן בנוסח קבע), ברכת מזון מפויטת לימי חול, מעריב לילי שבת (כולל נוסח 'אשר כלה'¹²¹ לברכות קריאת שמע ונוסח 'מאהבתך'¹²² בעמידה), שחרית לשבת (מובאת פסקת 'אל אשר שבת' כתופסת לברכות קריאת שמע, ופסקת 'ישמח משה'¹²³ בעמידה), ולבסוף מועתקת ברכת מזון לשבת בנוסח קבע, עם ברכת נחמינו.¹²⁴ המנהג הבבלי של המעתיק ניכר מתוך החתימה 'מקדש השבת',¹²⁵ המופיעה פעמיים בתפילות השבת.

2. כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה, ENA 2017 f3.¹²⁶ דף בודד, מידותיו 13.3×16.7 ס"מ. כתב מזרחי מרובע <סוף המאה ה"א-המאה ה"ב>, ניקוד טברני מלא. הדף

120 מתוארים כאן כתבי היד הכוללים העתקות מפורטות של ברכות מזון מפויטות. בנוסף על התיאור התוכני, ציינתי גם את המידות הפיזיות של העמודים (כשעלה בידי להבחין בהן); אלה באות בסנטימטרים. כמו כן, מובאים תיאורים פליאוגרפיים לכתבי היד; על אלה אני חב תודה לד"ר עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה העברית. בכתבי יד הכתובים בידי מעתיקים אחדים מתייחס התיאור הפליאוגרפי למעתיקה של ברכת המזון המפויטת. לבסוף, פירטתי גם את הסמנים המובהקים של מנהגי תפילה ארץ ישראלים או בבליים, אם הם קיימים בכתבי היד. סוגריים מזוותים משמשים לציון תארוך משוער של כתב יד.

121 לנוסח זה ראה: ש' אסף, 'דודזון ו' יואל, סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' קי-קי.

122 לפיסקה זו ראה: נ' וידר, "ישמח משה" – התנגדות וסנגוריה, מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר 'היינומן, בעריכת פליישר ו' פטוחובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' צו-צט (= נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 316-319).

123 קלפסקה זו ראה: וידר, שם, עמ' עה-צא (295-311); פליישר, התפילה, עמ' 47-52.

124 לפסקה זו ראה לעיל, הערה 64.

125 לאופי הבבלי של מטבע זה ראה לעיל, הערה 117.

126 קאני מודה לד"ר מיכאל רנד שהעתיק עבורי את הקטע מכתב היד המקורי.

- פותח בהעתקה של פסקת 'אז ישיר',¹²⁷ המסתיימת באמצעו של העמוד השני. אחריה מובאת ברכת מזון מפויתת לימי חול, ששרדו ממנה שתי החטיבות הראשונות.
3. כ"י קויפמן אבוד. כתב היד פורסם בשעתו בידי שייבר,¹²⁸ אך כיום הקטע אינו בידינו. לפי דבריו של שייבר, מדובר ב'שני דפי ניר, כתוב מרובע'. כתב היד פותח בתחנונים, וכנראה מדובר בסופה של תפילת ערבית.¹²⁹ אחר כך מועתקת ברכת מזון מפויתת לימי חול, המופיעה בשלמותה. לבסוף מופיעה פסקת 'הי כבוד' בתחילתה של תפילת שחרית. אופיו הארץ ישראלי ניכר מפסקת 'בימינו' המובאת בסיומה של הברכה השלישית בברכת המזון.¹³⁰
4. כ"י קיימברידג' T-S 10H 3.7. גיליון אחד, קרוע בפניה אחת. כתב מזרחי מרובע <סוף המאה ה'–המאה ה"א>. בדף האחד מועתקות ברכות קריאת שמע של ערבית. בדף השני מובאת ברכת מזון מפויתת לימי חול. דף זה פורסם בידי אסף ושוב בידי רצהבי.¹³¹ המנהג הארץ ישראלי ניכר בכתב היד על פי חתימת 'צור ישראל וגואלו' בברכה שלאחר קריאת שמע,¹³² ועל פי התיבה 'בימינו' המופיעה בסיום ברכת בונה ירושלים.¹³³
5. כ"י קיימברידג' T-S H 11.93. דף בודד; מידותיו 30.3x21 ס"מ. כתב מזרחי מרובע <המאה ה"א>. מועתקת בו ברכת מזון מפויתת לשבת. כתב היד פורסם בידי רצהבי.¹³⁴
6. כ"י קיימברידג' T-S K 6.15. שני גיליונות, פרי יצירתם של שלושה מעתיקים שונים.
- 127 מדובר בקטע מקראי משמות פרק טו, המופיע יחד עם התרגום הארמי של שמות טו, יח ולקט פסוקים (תהלים כב, כט; עובדיה א, כא; וזכריה יד, ט). העתקת הפסקה שרדה החל משמות טו, ד.
- 128 א' שייבר, 'קטעי ברכת המזון', ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז (תשי"ח), עמ' 150–151 (הפרסום הופיע שוב בקובץ מאמריו; ראה: A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim — New York 1981, pp. 54–55).
- 129 שכן בהמשך עובר כתב היד לתפילת שחרית. על המנהג הארץ ישראלי לומר תחנונים בסוף כל תפילה, ראה: פליישר, קטעים, עמ' 117.
- 130 ראה לעיל, הערה 32. כמו כן יש לציין את התחנונים המופיעים לכאורה בסופה של תפילת ערבית, ממצא העולה בקנה אחד עם הסיווג הארץ ישראלי של כתב היד; וראה בהערה הקודמת.
- 131 ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג, בעריכת י' בער, י' גוטמן ומ' שובה, ירושלים תש"ט, עמ' 129–130; י' רצהבי, 'שרידי "רחמים" מתקופת הגאונים', סיני, קיט (תשנ"ז), עמ' כג.
- 132 למטבע ארץ ישראלי זה ראה: פליישר, קטעים, עמ' 113.
- 133 ראה לעיל, הערה 32.
- 134 רצהבי, ברכות חדשות (לעיל, הערה 1), עמ' קצז–קצח. ואולם הברכה הרביעית, המופיעה בעמוד השני של הדף, אינה כלולה בפרסומו של רצהבי.

- המעתיק הראשון רשם שני רהטים, 'עלי חוסה' (לעלי) ו'צמאים לישעך' (לצדוק).¹³⁵ ביד השנייה מועתק חיבור דקדוקי בערבית-יהודית.¹³⁶ לבסוף, המעתיק השלישי (החתום בשם '[... בן ישועה הבחור]') רשם ברכת מזון מפויטת לפסח; חלק אחרון זה של כתב היד פורסם בידי הברמן.¹³⁷ מעתיק שלישי זה כתב מזרחי מרובע >המאות ה"ב-ה"ג<, אך הכתב חריג, וייתכן שמדובר בחיקוי של כתב קדום יותר. ההעתקה מלווה בניקוד טברני מלא. מנהגו הארץ ישראלי של מעתיק זה ניכר מן הצירוף 'על המזון' בברכת הזימון,¹³⁸ ומן התוספת של 'בימינו' בסוף הברכה השלישית.¹³⁹
7. כ"י קיימברידג' T-S NS 155.176. כתב היד מכיל שני גיליונות רצופים. מידותיו: 14.2×ס"מ.¹⁴⁰ כתב מזרחי מרובע למחצה >המאה ה"א<, ניקוד טברני מלא. הדפים קרועים לאורכם וחלק רב מן הטקסט חסר; ממה שנשאר ניתן לקבוע שמדובר בהעתקה מפורטת. בכתב היד מועתקת ברכת מזון מפויטת לפסח.¹⁴¹ אופיו הארץ ישראלי של כתב היד ניכר מן התוספת 'בימינו' בסוף הברכה השלישית.¹⁴²
8. כ"י קיימברידג' T-S NS 197.90. דף בודד, קרוע בחציו התחתון. מידותיו: 14.3×13.5 ס"מ. כתב מזרחי מרובע >המאה ה"א – התחלת המאה ה"ב<. כתב היד מכיל ברכת מזון מפויטת לפסח, וממנה קיימות סופה של הברכה השנייה ורוב הברכה השלישית.
9. כ"י קיימברידג' T-S NS 235.41. כתב היד מכיל גיליון אחד; מידותיו: 13.6×10 ס"מ. כתב מזרחי מרובע >המאה ה"א<. הדף האחד מחזיק ברכת מזון מפויטת לראש השנה; מופיעות בו הברכה השנייה והשלישית. הדף האחר ריק. אופייה

135 רהטים אלה טרם ראו אור.

136 הטקסט עוסק בכללי או"ה של אותיות בגדכפ"ת, והוא לקוח כנראה מתוך החיבור 'מכתצר הדאיה אלקאר' לאבו אלפרג' הרין. קיימות מקבילות אחדות בין הטקסט הנמצא בכתב היד הנוכחי לבין טקסט החיבור כפי שהוא התפרסם בידי אלדר (ראה: א' אלדר, 'מכתצר הדאיה אלקאר', לשוננו, נא [תשמ"ז], עמ' 9-12). אני מודה לאפרים בן-פורת על זיהוי הקטע.

137 הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' סו-סז. הברמן העתיק את המסגרת הליטורגית מכתב זה, אך חטיבות הפיוט מועתקות שם מכתבי יד אחרים (עדותו של כתב יד זה ללשון הפיוט מובאת שם בין חילופי הנוסח).

138 ראה לעיל, הערה 30.

139 ראה לעיל, הערה 32.

140 לא ניתן למדוד את רחבו בשל הקרע הקיים לכל ארכו.

141 בעמוד האחרון ישנן מילים בודדות ביד אחרת.

142 ראה לעיל, הערה 32.

הארץ ישראלי של ההעתקה ניכר מן השימוש במטבע 'אלהי דוד' כחתימה לברכה השלישית.¹⁴³

10. כ"י קיימברידג' T-S NS 274.19. דף בודד; מידותיו: 13×19.2 ס"מ. כתב מזרחי קדם-בינוני <סוף המאה י' – מאה ה"א>. הדף נתלש מתוך הגדה של הפסח. הוא פותח בחטיבה השנייה של ברכת מזון מפויטת לפסח. לאחר סיומה של ברכת המזון מועתקות ברכת 'בורא פרי הגפן' ותחילת ההלל. הפיוט פורסם בידי רצהבי על פי כתב יד זה.¹⁴⁴ המנהג הארץ ישראלי של המעתיק ניכר מן המטבע 'אלהי דוד' בסוף הברכה השלישית.¹⁴⁵

11. כ"י קיימברידג' T-S NS 328.56 (גיליון חיצוני) וכ"י T-S NS 328.61 (גיליון פנימי). מידות כתב היד: 8.5×11 ס"מ. כתב מזרחי מרובע <המאה ה"א – התחלת המאה ה"ב>. כתב היד מוקדש ברובו לברכת מזון מפויטת לחנוכה. העמוד האחרון כתוב ביד אחרת, אך תוכנו אינו ברור בשל מצבו הבלוי והמטושטש.

12. כ"י קיימברידג' Or. 1080 15.4. דף בודד. כתב מזרחי מרובע <סוף המאה ה"א – המאה ה"ב>. כתב היד פותח בברכת מזון מפויטת לימי חול, המועתקת בשלמותה. לאחריה מובאת ברכת מזון בנוסח קבע לשבת, אך זו נקטעת בסוף הברכה הראשונה. החתימה של הברכה השלישית, 'אלהי דוד בונה ירושלים', מלמדת על מוצא ארץ ישראלי.¹⁴⁶ צילום ממנו מופיע אצל רייף (ראה: S. Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo*, Richmond 2000, p. 136).

13. כ"י קיימברידג', וסטמינסטר קולג', Lit I 182. דף בודד. כתב מזרחי מרובע <המאה ה"ב – התחלת המאה ה"ג>. הדף נתלש כנראה מתוך מחזור למועדים. הוא פותח בברכת 'שהחינו', ומדובר כנראה בסופו של קידוש לחג. אחר כך מובאות הברכות של תחילת הסעודה (הברכה לנטילת הידיים וברכת 'המוציא'). לבסוף מועתקת

143 ראה לעיל, הערה 31. אמנם ההעתקה נקטעה אחרי המילים 'ברוך אתה יי אלהי', אבל ברור שהכוונה היא לחתימת 'אלהי דוד ובונה ירושלים'.

144 רצהבי, ברכות חדשות (לעיל, הערה 1), עמ' רז. אכן, הברכה הרביעית וקטעי הסיום המועתקים בסוף הפיוט אינם כלולים בפרסום ההוא.

145 ראה לעיל, הערה 31. אמנם התיבות 'אלהי דוד' נרשמו בגיליון, אבל קרוב לשער שמדובר בהוספה מידי אותו מעתיק עצמו (הזיהוי מבוסס על צורת האות 'ל' ועל צורתו של שם ההוייה. כמו כן, יש לציין ששורות אחדות בתוך כתב היד מסתיימות בגיליון, כדוגמת חתימה זו).

146 ראה לעיל, הערה 31.

- ברכת מזון מפויטת לחג השבועות. כסממנים ארץ ישראליים, יש לציין את הפתיחה לזימון בלשון 'מרשות השמים',¹⁴⁷ וכן את הנוסח 'על המזון' בתוך הזימון עצמו.¹⁴⁸
14. כ"י סינסנטי, HUC 1197 (1088.2). גיליון אחד. כתב מזרחי בינוני <המאה ה"ב>. כתב היד מכיל ברכת מזון מפויטת לשבת וקידוש לראש השנה. ניתן להבחין במנהגו הארץ ישראלי על פי התוספת 'בימינו' בסוף הברכה השלישית,¹⁴⁹ וכן על פי המטבע המורחב החותם את הקידוש לראש השנה: 'מקדש ישראל וראשי שנים ומחדש שנים וזכרון תרועה ומועדי שמחה והזמנים ומקראי קדש'.¹⁵⁰
15. כ"י פילדלפיה אוסף הלפר 211. קובץ בן עשרים ושניים עמודים, עשוי נייר. מידותיו: 12.7×8.9 ס"מ. כתב מזרחי קדם בינוני <סוף המאה ה"א – המאה ה"ב>. כתב היד פותח בברכות הפטרה לשבת, ואחר כך מובאת הגדה של פסח, הכוללת בין היתר ברכת מזון מפויטת לפסח. חלקים מכתב היד פורסמו לראשונה בידי גרינסטון.¹⁵¹ ואופיו הארץ ישראלי נדון אצל גולדשמידט, שפרסם את כתב היד יחד עם תיאור נרחב וצילום פקסימיליה.¹⁵²

- 147 למנהג הארץ ישראלי ליטול רשות בנוסח 'מרשות השמים' ראה: פליישר, סדר פוסטאט, עמ' רמ, הערה 108.
- 148 ראה לעיל, הערה 30.
- 149 ראה לעיל, הערה 32.
- 150 למטבע ארץ ישראלי זה, ראה: פליישר, התפילה, עמ' 124.
- 151 ראה: J.H. Greenstone, 'A Fragment of the Passover Hagadah', *ZfHB*, 15 (1911), pp. 122–123.
- 152 ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך. לתיאור כתב היד ולדין באופיו הארץ ישראלי, ראה שם, עמ' 73–75. תעתיק של כתב היד מופיע בעמ' 75–84, וצילום פקסימיליה של רוב עמודיו מופיע בעמ' i–v.

ההעתקות המפורטות של ברכות המזון המפויטות¹⁵³

כ"י 1 [לחול]

ברכה שלחול

ב>רוך< שאכלנו משלו ובטובו חיינו
 ב>רוך< ה>וא< וב>רוך< שמו
 ב>רוך< א>תה> יי אלהינו מ>לך< ה>עולם<

אין לנו מלבדך¹⁵⁴

שבצענו מפתחת ידך

ככ>תוב> פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
 ב>רוך< א>תה> יי הזן את הכל

בברית ותורה נרצף

ותאכילנו מחלב ארצך

ככ>תוב> ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)

153 פסקאות קבע שנוספו לחטיבות הפיוטים מוצגות באותיות מודגשות; תוספות אלה נדונות בגוף המאמר (ראה לעיל, סעיפים ד-ה). תופעות מיוחדות העולות בנוסח הקבע שלאחר הפיוטים צוינו בהערות לגופי ההעתקות (הכללות והשוואות המצויות בהערות אלה לגבי נוסח הקבע של ברכת המזון בתקופת הגניזה מתבססות על הקורפוס הנזכר לעיל, סוף הערה 35). בקטעי הפיוט הבאתי ביאור קצר והערתי על חילופי נוסח בעלי משמעות. השלמות של ליקויים בכתבי היד מסומנות בסוגריים מרובעים; השימוש בסוגריים מזוותים מציין השמטה של המעתיק (לגבי טיבם של הקיצורים הנמצאים בהעתקות המפורטות ראה לעיל, הערה 20).

154 ברכת מזון מפויטת זו פורסמה בידי הברמן על פי כתב יד אחר (כ"י קיימברידג' T-S H 10.89; ראה: הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צח). פיוט זה מופיע גם בכ"י 2 להלן, וכן בשני כתבי יד נוספים: כ"י קיימברידג' T-S NS 245.32 וכ"י בית המדרש לרבנים באמריקה, ENA 3262 f7. תחילת הפיוט בכ"י קיימברידג' T-S H 10.89: 'אל אין לנו מלבדך'; ובכ"י בית המדרש לרבנים באמריקה, ENA 3262 f7: 'אין לנו אל מלבדך'.

וזכור לנו יי אלהינו מהרה את ברית אבותינו / והנקם לנו מצרינו / ונודה לך על נחלת אבותינו

ב>רוך< א>תה> יי על הארץ ועל המזון

5 גְדוֹר פִּירְצַת חוֹמֶתָךְ¹⁵⁵

וְתִגַּל וְתִשְׂמַח אֵימֶתְךָ

ככ>תוב< בונה ירוש>לים< יי נדחי יש>ראל< יכנס (תהלים קמז, ב)

שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהלים קלב, יז)

ותמלוך עלינו כי אתה לבדך ותושיענו למען שמך

ב>רוך< א>תה> יי בונה ירוש>לים< אמן

ב>רוך< א>תה> יי אלהינו מ>לך< ה>עולם< אבינו מלכינו מחסינו אדירנו בוראינו

גואלינו דורשינו הודינו והדרנו¹⁵⁶ קדושינו קדוש יעקב רועינו רועה יש>ראל< המלך

הטוב והמטיב לכל שבכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו

הוא עתיד לגומלנו לעד חן וחסד¹⁵⁷ ורוח [ו]רחמים¹⁵⁸ וכל טוב אמן

תתברך באלהי אמן / תיושע באלהי אמן / ברוך יי לעולם אמן / ימלוך יי לעולם אמן

ואמן

הרחמן הוא ישתבח בשמים ובארץ / הר>חמן< הוא יתעלה לנצח נצחים / <הרחמן>

הוא יפרנסנו בכבוד / הר>חמן< הוא יטע תורתו ויראתו בלבנו / הר>חמן< הוא ישים

בינינו ברכה ושלוש

155 ביאור למחרוזת: 5 גָדוֹר... חוֹמֶתְךָ: מדבר בבניית ירושלים, על פי עמוס ט, יא: 'וגדרתי את פרציהן'.

6 אֵימֶתְךָ: עם ישראל, על פי שיר השירים ו, ד; ו, י. בכ"י קיימברידג' T-S H 10.89 הנוסח הוא 'אֵימֶתְךָ', והכוונה זהה.

156 הצירוף האלפביתי 'אדירנו בוראינו גואלינו' אכן נמצא לעתים בברכה זו בקטעי גניזה המביאים ברכת מזון בנוסח קבע (ראה למשל כ"י מוצרי I.130; והשווה גם נוסח הברכה בכ"י 6 להלן); ואולם הצירוף המורחב המופיע כאן (הכולל שש תיבות, עד האות ו') ראוי לציון מיוחד.

157 אחרי תיבה זו רשם המעתיק את תחילת המילה הבאה ('ורו'), אך משום מה התחרט והחליט לרשום את המילה מחדש אחר כך.

158 התיבה כתובה בגיליון, ומקומה בתוך הטקסט מסומן בידי שני עיגולים מיוחדים.

עושה שלום במרומיו¹⁵⁹ (איוב כה, ב) / מגדיל ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו לדוד¹⁶⁰
 ולזרעו עד עולם (תהלים יח, נא) / טעמו וראו כי טוב יי אשרי הגבר יחסה בו יראו
 את יי קדושו כי אין מחסור ליריאו כפירים רשו ורעבו ודורשי יי לא יחסרו כל טוב
 (תהלים לד, ט-יא) / הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו (תהלים קו, א ועוד) / וכולכם
 ברוכים

כ"י 2 [לחול]

ברכת המזון
 נברך שאכלנו משלו ומטובו חיינו
 ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם

אֵין לָנוּ מִלְבָּדָךְ¹⁶¹
 שְׂבַעֲנוּ מִפְתִּיחַת יָדְךָ

ככתוב פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
 ברוך אתה יי הזן את הכל

בְּבְרִית וְתוֹרָה נִרְצָךְ
 וְתִאֲכִלְנוּ מִחֶלֶב אֲרָצְךָ

ככתוב <וב> ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
 וזכר לנו יי אלהינו מהרה את ברית אבותינו / והנקם לנו מצרינו / ונודה לך על נחלת
 אבותינו
 ברוך אתה [...]

159 סביר להניח שהכוונה היא למשפט 'עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל', המופיע בקטעי גניזה רבים בסוף נוסח הקבע של ברכת המזון (ראה למשל כ"י 5 להלן), אבל הקיצור מפתיע לאור הפסוקים הרבים המובאים במלואם בכתב היד. מכל מקום, אין בהשמטה זו, הנמצאת בקטעי הסיום, כדי להוציא את ההעתקה מסיווג כהעתקה מפורטת (וראה לעיל, סוף הערה 20).

160 'לדוד' בגליון.

161 למקורות הפיוט ראה לעיל, הערה 154.

כ"י 1623 [לחול]

ברכת חול

ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם

בִּזְרָא עוֹלָם / יוֹצֵר אָדָם¹⁶³

מִכֵּין מְזוֹן / לְכֹל בְּרִיּוֹתָיו

ככ>תוב> פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
ב>רוך...< הזן את הכל

אֶרֶץ עֲשִׂיתָהּ / וְשִׁלַּחַן עֲרַכְתָּהּ

בְּרִית וְתוֹרָה¹⁶⁴ / חֶלְקֵינוּ נִתְּתָהּ

ככ>תוב> ואכלתה ושבעתה וברכתה את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים
ח, י)

וזכר לנו מהרה ברית אבותינו

ב>רוך...< על הארץ ועל המזון

5 עִירְךָ תִּבְנֶה / בֵּיתְךָ תִּכּוֹנֵן

162 כאמור לעיל, העתקת כתב יד זה מובאת על פי פרסומו של שייבר (לעיל, הערה 128), כיוון שכתב היד המקורי אינו בדינו.

163 ברכת מזון מפויטת זו פורסמה בידי פליישר, על פי כ"י קיימברידג' T-S 10H 8.8 (ראה: פליישר, התפקיד הליטורגי, עמ' 45, הערה 9; הנ"ל, שרידים נוספים, עמ' 18. והשווה: רצהבי, ברכות מזון מפויטות [לעיל, הערה 1], עמ' קיג-קיד). הכותרת בכתב היד מייחסת את הפיוט ליוסי בן יוסי. הפיוט נמצא גם בכ"י 12 להלן, וכן בכ"י סינסנטי (HUC 1231 (1088.36).

164 בשלוש ההעתקות האחרות הנוסח הוא: 'תורה וברית'. קרוב לשער שהיפוך התיבות כאן נועד למלא את דרישת התלמוד להקדים את הברית לתורה (בבלי, ברכות מח ע"ב).

וְבֵית מִקְדָּשְׁךָ / בְּרַחֲמִים¹⁶⁵ תִּפְקַד בְּיָמֵינוּ

ככ>תוב> בונה ירושלם יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
 שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהלים קלב, יז)
 תמלוך עלינו אתה לבדך ותושיענו למען שמך ומלכותך יי אלהינו ומלכות בן דוד עבדך
 מהרה תחזירה למקומה כי לך יי מייחלות עינינו תבנה ציון ועיר קדשך תבנה בימ[ינו]
 ב>רוך...< הבונה ברחמיו את ירושלים אמן בימינו

קדושינו קדוש יעקב המלך הטוב והמטיב אשר בכל יום ויום הוא מטיב עמנו גמלנו
 גומלינו לעד יגמלנו חן וחסד ורחמים וכל טוב ב>רוך...< הטוב והמטיב לכל¹⁶⁶
 מה שאכלנו יהי לשבעה / מה שהותרנו יהי לברכה / הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו
 (תהלים קו, א ועוד) / וכולכם ברוכים

כ"י 4 [לחול]

[...] הכל¹⁶⁷
 וְרַחֲמֵי עַל כָּל מַעֲשֵׂי¹⁶⁸
 וּמְשַׁבֵּיעַ הַכֹּל
 מֵאוֹצַר מֵלֵא כֹל

ככת>וב> פותיח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
 ברוך אתה יהוה¹⁶⁹ [הזן] את הכל

- 165 התיבה כתובה בגיליון (על פי עדותו של שייבר [ראה לעיל, הערה 162]).
- 166 באופן חריג, הברכה הרביעית מנוחסת כאן במטבע ארוך, הכולל גוף וחתימה. אמנם, דעה מעין זו נרשמת בתופסתא מפיו של ר' יוסי הגלילי (תוספתא, ברכות א, ז, מהדורת ליברמן, עמ' 3), אבל בין קטעי הגניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון לא מצאתי כדוגמתה. לעומת זאת, בין ההעתקות של ברכות המזון המפורסות הנדונות במחקר הנוכחי יש עוד שתי היקריות של תופעה זו: בכ"י 3 (כנראה) ובכ"י 10. ההעתקות הפייטניות שמרו אפוא על מסורת עתיקה זו של ר' יוסי הגלילי.
- 167 הפיוט פורסם על פי כתב יד זה בידי אסף ובידי רצהבי (ראה לעיל, הערה 131). העתקה נוספת לפיוט זה נמצאת בכ"י קיימברידג' T-S 10H 9.9, ועל פיה ניתן להשלים את הטור הראשון: 'אדון הכל'.
- 168 התיבה 'מעשיו' אינה הולמת את תבנית הפיוט ונראה שהיא הועתקה כאן בטעות בהשפעת תהלים קמה, ט. התיבה אינה מופיעה בכ"י קיימברידג' T-S 10H 9.9.
- 169 מעתיקו של כתב יד זה נהג בעקביות לרשום את שם ה' באופן מפורש, תופעה נדירה למדי בכתבי

5 בְּקִשְׁתֵּינוּ אֲזוֹן¹⁷⁰

וּבְאַרְצֵינוּ אֵל יְהִי רְזוֹן
וְנוֹדֵד עַל הָאָרֶץ וְעַל הַמָּזוֹן
בְּאֶכְלֵנוּ לְשִׁבְעַת מִן הַמָּזוֹן

ככ>תוב> ואכלת ושבעת וברכת את יהוה אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)

וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו
ברוך אתה יהוה על הארץ ועל המזון

גְּדַלְךָ בַשָּׁמַיִם¹⁷¹

10 הוֹדֵד עַל אֶרֶץ וְשָׁמַיִם
וְנַחֲזֵד עֵינֵינוּ בְּעֵינֵי בְּכוֹנְנֵךָ אֱהֵל יִפֶּה עֵינֵינוּ
הַנִּקְרָא יְרוּשָׁלַם

ככתוב בונה [יר]ושלם יהוה נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
ונאמ> שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי¹⁷² (תהלים קלב, יז)
אתה לבדך הושיענו למען שמך ומלכותך מלכות בית דוד תחזירה למקומה בימינו כי לך
יהוה מיחלות עינינו תבנה ציון עיר קדשך תבנה בימינו ותשמחינו בה בקרוב כאשר
אמרת והבטחתה
ברוך אתה יהוה הבונה ברחמי את ירושלם אמן בימינו ובימיכם ובימי כל עמו ישראל /
תבנה ציון ותכון עבדה ויבא משיח מושיע גואל ויפרקינו מצרינו

יד ליטורגיים מן הגניזה. בצורה דומה ערוך כ"י קיימברידג' T-S 8H 21/1 (הכתוב בידי מעתיק אחר), שפורסם לאחרונה בידי פליישר (ראה: ע' פליישר, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש, תרביץ, סט [תש"ס], עמ' 332-340). לדיון בתופעה זו ובנדירותה ראה שם, עמ' 304, ובספרות המצוטטת שם, הערות 1-2.

170 ביאור: 5 אזור: תאזין.

171 ביאור: 11 ונחזק... בעין: על פי ישעיה נב, ח: 'כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון'. אהל יפה עינים: מושבו של דוד, הנקרא 'פה עיניים' בשמואל א' טז, יב.

172 אחרי תיבה זו, בסוף השורה, מופיעה 'ד' בודדת, וכנראה מדובר במילוי שורה.

כמאמר קדושינו קדש יעקב המלך החי הרחמן הטוב והמטיב [...] 173

כ"י 5 [לשבת]

נברך שאכלנו מן שלו ובטובו חיינו
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם (!)

אֶהְבֶּתָּה וְחִשְׁקֶתָהּ 174 שַׁבָּת 175
בְּעֵשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת חֻקֶּתָה שַׁבָּת
גַּם מִכָּל מוֹעֲדִים נִבְחָרָה שַׁבָּת
דְּגוּל מִכָּל מְלֵאכֶתָךְ 176 נִחְתָּה בְּשַׁבָּת

5 הֵן בְּתוֹרָה וּבִנְבִיאִים וּבִכְתוּבִים נִזְהָרָה שַׁבָּת 177
וַיִּבְרַךְ וַיִּשַׁר וַיִּקְדֵּשׁ תַּבְּלִי שַׁבָּת

173 כאן נקטע כתב היד. מן המילים האחרונות שבו ניכר שמדובר בנוסח של הברכה הרביעית, היא ברכת 'הטוב והמטיב'. אמנם אין היא פותחת בלשון 'ברוך', אבל ניתן לשער שהיא מורכבת בדומה לבל"י 3 לעיל, שבו הברכה הרביעית מתחילה הישר בנוסח הקבע ולשון 'ברוך' באה רק בסופה (וראה לעיל, הערה 166).

174 ה'ש' נרשמה בין השיטין.

175 פיוט זה פורסם על פי כתב יד זה בידי רצהבי (ראה לעיל, הערה 134). העתקות נוספות של הפיוט נמצאות בבל"י קיימברידג' T-S 8H 22.14 ובבל"י קיימברידג' T-S NS 328.75. ביאור למחרוזת: 2 בעשרת הדברות: מצוות שבת היא אחת מעשרת הדברות (שמות כ, ח-יא). חקתה: הצורה גזורה על דרך שרשי ע"ו כדרך הפייטנים. 3 מכל... נבחרה: בספר ויקרא פרק כג השבת מופיעה בתחילתה של רשימת המועדים. 4 דגול: פנייה לקב"ה. מכל... נחתה: על פי בראשית א, ג.

176 התיבה כתובה בגליון.

177 ביאור: 5 בתורה ובנביאים ובכתובים: איסורי שבת נזכרים בכל אחד משלושת חלקי המקרא (בתורה: שמות כ, ח-יא, ועוד; בנביאים: ישעיהו נו, ב ועוד; בכתובים: נחמיה יג, יט ועוד). נזרה: הוזהרה. 6 ויברך... ויקדש: הציורף של התיבות 'ויברך' ו'ויקדש' הוא על פי בראשית ב, ג. וישר: התיבה אינה הולמת בטור וכנראה מדובר בשיבוש. במיקומה בין 'ויברך' לבין 'ויקדש' היא מפרידה בין שני פעלים יוצאים השייכים יחד על פי המקרא, והיא עצמה אינה אלא פועל עומד, ואינה הולמת את המשך הטור. תבלי שבת: תבלינים של שבת, ומתכוון לטעם המיוחד של אוכל שבת, הנזכר בבראשית רבה יא, ד, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 90. שיעור הטור: הקב"ה בירך וקידש את מאכלי השבת. 7 זעף נהר אבנים: כעסו של נהר הסמבטיון, הזורק אבנים כל ימות השבות ונרגע ביום השבת, על פי בראשית רבה יא, ה, עמ' 94. 8 חסד כפול: שכר כפול ניתן לשומרי השבת, כמובא במדרש תנחומא לפרשת בשלח, במהדורת מאן (J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, New York 1971) עמ' רלו).

זַעַף נְהַר אֲבָנִים יְנוּחַ בְּשַׁבַּת
חֶסֶד כְּפוּל לְשׁוֹמְרֵי שַׁבַּת

ככתוב ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עלם (שמות לא, טז)

ונאמר פותיח את ירך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
ברוך אתה יי הזן את הכל

טוֹרַח כֹּל מְלֹאכָה אֲסוּרָה בְּשַׁבַּת¹⁷⁸
יְדִידִים יַעֲשׂוּ שְׁתֵּי מְלֹאכֹת בְּשַׁבַּת 10
כִּי יִקְרִיבוּ וַיְמַלּוּ בְּשַׁבַּת
לְשִׁמּוֹר בְּרִית לְנוֹצְרֵי שַׁבַּת

מְלֹאכֹת שְׁלוֹשִׁים וְתֵשַׁע עוֹנֵשׁ שַׁבַּת¹⁷⁹
נוֹדַע לְבָנֵי קִרְחַ עֵיתוֹתֵי שַׁבַּת
סִיחַ דְּבָרִים אֵין לְהַרְבּוֹת בְּשַׁבַּת 15
עַל אֲרָץ דַּת וּבְרִית תִּטַּע מְקַדְּשֵׁי שַׁבַּת

ככתוב ונטעיתם על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם (!) אמר יי אלהיך (עמוס ט, טו) ו[נ]א[מ]ר ואכלתה ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ ה[טו]בה אשר נתן לך (דברים ח, י)

וזכר לנו מהרה את ברית אבותינו
ברוך את[ה] יי על הארץ ועל המזון

178 ביאור: 10 יְדִידִים: יהודים. יַעֲשׂוּ שְׁתֵּי מְלֹאכֹת: מותרות בשבת שתי המלאכות המפורטות בטור הבא: הקרבת קרבנות ומילה (על פי התלמוד, שתיהן מותרות על פי הכלל של 'עשה דוחה לא תעשה'; ראה: בבלי, שבת קלב ע"ב). 12 לְשִׁמּוֹר וכו': הקב"ה מקיים את בריתו עם שומרי ('נוצרי') השבת.
179 ביאור: 13 שְׁלוֹשִׁים וְתֵשַׁע: מספר המלאכות האסורות בשבת (על פי משנה, שבת ז, ב). עוֹנֵשׁ שַׁבַּת: העוברים על המלאכות חייבים בעונש. 14 נוֹדַע וכו': כנראה מבוסס על מקור מדרשי, אך לא מצאתיהו (לפי רצהבי מדובר באש הגיהנום השוכנת בשבת. עניין זה אכן נזכר להלן, בטור 18 [ראה בפירוש שם], אך כאן מתבקש עניין המיוחד לבני קרח. נוסף על כך, בני קורח לא היו בין הרשעים שנענשו בעדת קורח [השווה: במדבר כו, יא]). 15 סִיחַ וכו': יש להימנע משיחות חול בשבת, על פי בבלי, שבת קיג ע"ב.

פְּרוּצֵי בָּאוּב נִתְבְּיֵשׁוּ בְּשַׁבַּת¹⁸⁰
 צְפוּנֵי קְבָרוֹת יְנוּחוּ בְּשַׁבַּת
 קוֹדֶשֶׁה לְאַזְרַח וְלַגְר שַׁבַּת
 רַם לְאָדָם וּבְהֵימָה הַנְּפִשָּׁתָם בְּשַׁבַּת

20

שְׁלֹשׁ סְעוּדוֹת מוּכָנִים [בְּ]שַׁבַּת¹⁸¹
 שְׁקוּלָה פְּנִיגָד¹⁸² לְכָל הַמְצוּוֹת הַיָּא הַשַּׁבַּת
 תְּנַחֲלֵנוּ עוֹלָם] שְׁכָלוּ שַׁבַּת
 תֵּיִסֵּד תְּכוּנֵן בְּזָאת מְנוּחָתִי בְּשַׁבַּת

ככתוב זאת מנוחתי עדי (!) פה אשיב כי אוותיה (תהלים קלב, יד)
 ונאמר בנה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהלים קלב, יז)
 רצה והחליצנו יי אלהינו במצותיך ו[ב]מצות יום השביעי הגדול והקדוש נשבות בו והינחו
 (!) בו כמצותך רצונך וברצונך הנחלנו ואל יהי צרה ויגון ביום מנחתינו / כי אמר דויד
 הנייח יי אלהי ישראל עמו (!) וישכון בירושלים עד לעולם (דברי הימים א' כג, כה)
 ברוך אתה יי בון[נה] ירושלים אמן א[מ]ן¹⁸³

180 ביאור: 17 פרוצי באוב: המעלים מתים דרך כישוף, הנקראים 'פרוצים' על כך שהם עוסקים בדבר תועבה (ראה: דברים יח, יא-יב). נתבישו: על פי הגמרא (בבלי, סנהדרין סה ע"ב), קריאה רגילה מבעל אוב לא תיענה בשבת. 18 צפוני קברות: המתים הטמונים בקברם. ינוחו בשבת: בשבת יש רווחה למתים הנשרפים בנהנום (על פי הגמרא הנ"ל). 19 לאזרח ולגר: גם הגר וגם האזרח מצווים בשבת (הציווי לגר נזכר בשמות כ, י; ולפי המדרש, כל שמצווה בו הגר מצווה בו גם האזרח [ספרי במדבר, מהדורת הורוויץ, פיסקא עא, עמ' 67]). לשון הצירוף על פי שמות יב, מט. 20 רם: הקב"ה, על פי תהלים קיג, ד ועוד. לאדם ובהימה: על פי שמות כ, י, גם האדם וגם בהמתו מצווים בשבת. הנפשותם: הנפשות אותם, הבאת להם מנוחה.

181 ביאור: 21 שלש סעודות: חייבים לאכול שלוש סעודות בשבת (בבלי, שבת קיז ע"ב). מוכנים: נראה משובש (על פי חוסר התיאום הדקדוקי), ויש לגרוס 'מְכִינִים' לפי כ"י קיימברידג' T-S NS 328.75. 22 שקולה וכו': על פי ירושלמי, ברכות א ד, ג ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 9. לכל: משובש, ויש לגרוס 'כל' לפי כ"י קיימברידג' T-S NS 328.75. 23 עולם... שבת: הוא העולם הבא, על פי מכליתא דרבי ישמעאל, כי תשא, מהדורת הורוויץ ורבינ, (עמ' 341). 24 בזאת מנוחתי: ירושלים, על פי הפסוק המובא בסמוך.

182 התיבה כתובה בגיליון.

183 התיבה 'אמן' הוכפלה, אולי בטעות. היא כתובה פעם אחת בסוף העמוד הראשון של הדף ופעם נוספת בתחילת העמוד השני.

ברוך אתה יי אלהינו אבינו מלכנו קדושו קדוש יעקב המלך הרחמן הטוב והמטיב לכל אשר בכל יום ויום הוא מטיב עמנו גמלנו הוא יגמלנו לעד חן וחסד ורוח ורחמים וכל טוב

הרחמן יפתח לבינו לתורתו / הרחמן יתברך בשמים ובארץ / הרחמן הרחמן (!) יתברך שמו על כסא כבוד / הרחמן יתפאר לדור דורים / הרחמן ישתבח¹⁸⁴ לנצח נצחים / הרחמן יפרנסינו¹⁸⁵ בכבוד / הרחמן יפרנסינו בכבוד ואל ידל קלון מכבוד / הרחמן יצילנו מעניות / הרחמן יצילנו מדקדוקי עניות / הרחמן יאר ענינו במאור תורתו / הרחמן יזרע שלום בנותינו / הרחמן יברך את הבית הזה / הרחמן יברך את בעל הבית / הרחמן יברך את כל אחד ואחד ממנו / הרחמן יגער בחשבי רעתינו / הרחמן יסים (!) ישים יראתו לנגד ענינו / הרחמן יסיר מחלה מתוכינו / הרחמן יסלק שנאת חנם מעמו ישראל וממנו

עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל / נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו (תהלים קלו, כה) / הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו (תהלים קו, א ועוד) / וכלכם ברוכים

כ"י 6 [לפסח]

ברכת פסח

נברך אלהינו¹⁸⁶ על המזן שאכלנו משלו ומטובו חיינו
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם

אָז בְּפֶסַח גְּאֻלְתָּהּ / דוֹרְשֵׁי הוֹד כְּבֹדְךָ¹⁸⁷

184 'ת' בין השיטין.

185 'ר' בין השיטין.

186 התיבה נכתבה בין השיטין.

187 יצירה זו (דוידזון [לעיל, הערה 11], א 2116), המיועדת לליל הסדר, היא הנפוצה ביותר מבין כל ברכות המזון המפויטות הנמצאות בקטעי הגניזה. כמעט עשרים כתבי יד מן הגניזה מביאים העתקות של פיוט זה (בין היתר יש לציין את כ"י 8 ו"י 15 להלן); ומלבד מזה הוא עולה במחזורים אירופיים (ראה לעיל, הערה 112). חלק מן הפיוט נדפס כבר בשנת 1898 בידי אברהמס, על פי כתב יד הידוע כיום ככ"י קיימברידג' Add. 3366 (ראה: I. Abrahams, 'Some Egyptian Fragments of the Passover', *JQR*, o.s. 10 [1898], p. 48). אחר כך הופיע הפיוט פעמים מספר, הן בתוך מחקרים העוסקים בפיוט (הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' סו-סז; בראדי [לעיל, הערה 112], עמ' ז), הן בתוך

הַצְלָתָהּ וְהַשְׁעָתָה / זְכָר עֲשֵׂי עוֹגוֹת

ככתוב וימהר אברהם האהלה¹⁸⁸ אל שרה ויאמר מהרי שלש סאים קמח סלת לושי ועשי עוגות (בראשית יח, ו)

ונאמר פותיח את¹⁸⁹ ידיך ומשביע לכל חי רצאן (תהלים קמה, טז)
ב<רוך> א<תה> יי הזן את הכל

זאת¹⁹⁰ [ח]ק[ת] הפסח / טהרת ידידים¹⁹¹
כלם יצאו שמיחים¹⁹² / לשמור את חדש האביב

כ<תוב> שמור את חדש הא[ב]יב ועשית פסח ליי אלהיך כי בחדש האביב הוציאך יי אלהיך ממצרים לילה (דברים טז, א)

ונאמר ואכלתה ושבעתה וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
וזכר לנו מהירה את ברית אבותינו / ומטוב[ך תשבע] נפשינו / ואל תחרנו (!) מזון מעתה
ועד עלם

ב<רוך> א<תה> יי על הארץ ועל המזון

5 מצות פסח ומילה / נתינת לאבותינו¹⁹³
שמחת עמוסים / פקדת צאן קדשים
רוממת שקדתה והושעת תרגלתה ופסתתה

מחקרים העוסקים בליל הסדר (גרינסטון [לעיל הערה 151], עמ' 123; גולדשמידט [לעיל, הערה 152], עמ' 84, 89; שוב [לעיל, הערה 112], עמ' 19–20; איטליינר [לעיל, הערה 112], עמ' 269–270). ביאור המחרוז: 1 דושי... כבדך: עם ישראל, הדורשים את הקב"ה. הוד כבדך: סמיכות נרדפים על פי תהלים קמה, ה. 2 זכר: בזכות. עשי עוגות: שרה, על פי הפסוק המובא בסמוך.

188 ה' בין השיטין.

189 ת' בין השיטין.

190 התיבה נכתבה בין השיטין.

191 ביאור: 3 זאת [ח]ק[ת] הפסח: על פי שמות יב, מג. ידידים: עם ישראל (על פי תהלים ס, ז). טהרת ידידים: על ידי קרבן הפסח מיטהרים בני ישראל.

192 ה'ם נכתבה בין השיטין.

193 ביאור: 6 עמוסים: עם ישראל, על פי ישעיהו מו, ג. צאן קדשים: עם ישראל. מקור הביטוי ביחזקאל לו, לח. 7 שקדתה: מיהרת (לפדותם). תרגלתה: הדרכת (השווה: הושע יא, ג).

ככ>תוב> ואמרתם זבח פסח הוא ליי אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקד העם¹⁹⁴ וישתחבו (!) (שמות יב, כז)
ונאמר בנה ירשלים יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
ברוך אתה יי הוא בונה ברחמיו את ירושלים אמן בימינו ובימיכם ובימי כל עמו ישראל

ברוך אתה יי אלהנו מלך העולם אבינו מלכינו אדירינו בוראינו גאלינו קדושינו קדוש יעקב האל המלך הטוב והמיטיב אשר בכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא גמלנו הוא יגמלנו הוא יגמול אתכם לעד חין וחסד ורוח ורחמים וכל טוב
תתברכו באלהי אמן / תושעו באלהי אמן אמן ואמן / תנוח הברכה עלינו ועליכם ועל כל עמו בית ישראל / הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו (תהלים קו, א ועוד) / וכלכם ברוכים

כ"י 7 [לפסח]

[...]
[א... ..] בְּחֹרִים¹⁹⁵
בְּחַרְתָּ [..] בְּכוֹרִים
גאל[... ..] כְּפִתוֹרִים
דלי[... ..] רים]
5 הכִּיתָה בְּלוֹחֲצִיָּה[ם ..רים]
[ו..] בְּכוֹרֵיהֶם הַזְּכָרִים
[ז... ..] בְּזִיהוֹרִים
חֲקַתְּ [..] מִצוֹת וּמְרוֹרִים
ט[... ..] מִשְׁפָּרִים¹⁹⁶
10 יִיחָדוּךְ [..] רים]

194 'ס' בין השיטין.

195 פיוט זה טרם ראה אור ואינו ידוע ממקורות אחרים. ביאור המחרוזת: בשל המצב הקטוע של כתב היד לא ניתן להגיע להבנה מדויקת של טורים אלה, אבל מתוך השרידים מתברר שהמחרוזת מדברת במכת בכורות ובמצוות ליל הפסח. 5 לוחציהם: המצרים, על פי שמות ג, ט. 11 חק לדור דורים: ליל הפסח הנשמר 'לדרתם', על פי הפסוק המובא בסמוך.

196 ניקדתי על פי הניקוד במקור.

כְּתַבְתָּ חֶק לְדֹר דֹּרָיִם¹⁹⁷

ככתוב ליל שמורים] הוא ליי] להוציאם מארץ מ[צרים] הוא הלילה הזה לני שמרים] לכל בני ישראל לדרתם] (שמות יב, מב) ונאמר¹⁹⁸ פותח [את ידך] ומשביע לכל חי ר[צון] (תהלים קמה, טז) תשבעינו כי אתה ה[וא יוצרינו]¹⁹⁹ ברוך אתה יי הזן [את הכל]

[על²⁰⁰ ארצינו ועל] נחלתינו נודה [.... נודדה לך יי אלהינו [נפארך מלכי]נו נמליכך יחד [על ... על ש]הנחלתנו ארץ [חמדה טובה ור[חבה ברית ותורה [חיים ומ]זון ועל שהוצאתנו [מארץ מצרים ופדי]תנו מבית עבדים [.... פרנסינו ונודה [....

מֶה נִשְׁתַּנָּה [.... ילו הימים²⁰¹

שָׂאָר [.... ימים

עַל מִצְוֹת [וימר]וֹרִים מְקִימִים

[פ.. [.... מְנַעֲימִים

15

צְוִיךְ [.... מי]ם

197 האקרוסטיכון לקוי ואין כאן טור הפותח ב'ל' כמצופה. ייתכן שהפייטן השלים את ה'ל' בתיבה 'לדור' בטור זה, אך על פי הפסוק המובא בסמוך קרוב לשער שהטור החסר הוא: 'ליל שמורים', והמעתיק השמיטו בטעות.

198 לפני תיבה זו מועתקת בטעות המילה 'ברוך'.

199 בקשה מעין זו משובצת כאן לעתים בנוסח הקבע של ברכת המזון כפי שהוא נמצא בקטעי הגניזה. דוגמה לכך ראה: שייבר (לעיל, הערה 128), עמ' 148; בקטע המודפס שם, הבקשה נמצאת בנוסח מורחב למדי: 'רצון תעטרינו / וזמן תשבעינו / ורוון תעביר ממנו / ורוח תמ[צ]יאנו / כי אתה יוצרי[נ]ו וזנינו'. למיקום הבקשה לאחר החטיבה הפיוטית, ראה לעיל, סוף הערה 73.

200 ההשלמות בפסקאות הקבע בהעתקה זו מבוססות על קטעי גניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון (ראה לעיל, סוף הערה 35). ואולם, נוסח הקבע המצוי בכתב יד זה חריג למדי ולא מצאתי לו מקבילה מלאה, ועל כן נשארו פערים אחדים ללא השלמות. הדברים נכונים הן לגבי נוסח הברכות הן לגבי ה'הרחמני' הבאים בסוף.

201 ביאור: המחרוזת מדברת כנראה במצוות ליל הפסח. 12 מה נשתנה: על פי לשון הגדת הפסח (ראה: משנה, פסחים י, ז), ומדבר בייחודיותו של הערב. 14 על... [נמר]ורים: מקור הצירוף בתיאור קרבן הפסח (במדבר ט, י), ומתכוון כאן למצוות הערב. 16 צוויך: המצווה שצוית. 17 זרע: כנראה תחילת כינוי לעם ישראל. 18 רודיהם: המצרים. עגומים: עצובים. 20 תקפתה: חיזקת, וכנראה מתייחס לישראל. ניקדתו בבניין פיעל על פי הניקוד במקור. 21 מצות וכו': על פי הפסוק המובא בסמוך.

קָבְלוּ זֶרַע [..מים]
 רוֹדֵיהֶם שְׂמֵתֶם עֲגוּמִים²⁰²
 שלח[... ..מים]
 20 תְּקַפְתָּה בִישׁ[... ..מים]
 מִצוֹת יֶאֱכַל אֶת שְׁבַעַת הַיָּמִים]

ככתוב מצוֹת יֶאֱכַל את שְׁבַעַת הימים ולא ירְאֶה לך חֲמֵץ ולא יראה לך שאֶר בכל גְּבֻלְךָ
 (שמות יג, ז)

ונאמר ואכלת [ושְׁבַעַת וברכת] את יי אלהיך [על הארץ הטובה] אשר נתן לך [דברים ח, י]
 [ברוך אתה יי על] הארץ ועל המזון]

[רחם יי] אלהינו בציון [עיר קדשך] וגדלינו בבנין [בית בחירתך ...] רעינו בכל ופרנסינו
 הרוח לנון] ואל תצרכינו יי אל[הינו לידי מתנת] בשר ודם אלא ל[ידך] הגדול
 והנורא [....] אל יעזבונו [....] ויבואו אליהו [ומשיח בן דוד] בימינו והביא [....] מ
 מארבע [כנפות הארץ]

[..עגונים בְּשִׁבִיל [..]יע²⁰³
 יָהּ עוֹבֵר [..] נִם יְהוֹשֻׁעַ
 [..] שֶׁ
 25 נֶצֶר [..] שֶׁ
 רִיבּוֹת [..] וְשֶׁ
 הַמּוֹבְטָחִים [..] יִשְׁרָךְ אֶל נוֹשֶׁעַ

ככתוב²⁰⁴ [ישראל נושע] ביי תשועת [עולמים לא] תבושו ולא תכלמו [עד עולמי] עד
 [ישעיהו מה, יז] ונאמר בונה [ירושלים יי] נדחי ישראל יכנס [תהלים קמז, ב]

202 ה' כתובה בין השיטין.

203 האקרוסטיכון האלפביתי הסתיים בסוף החטיבה הקודמת, ועל כן יש להניח שחטיבה זו מוקדשת לחתימת המחבר. ואולם, לצערנו, כתב היד לקוי מדי מכדי לפענח חתימה זו. כמו כן, מתוך שרידים אלה לא ניתן להבחין בתוכן החטיבה, מעבר לנושא הכללי של ישועת ה'.

204 ה'כ' הראשונה כתובה בין השיטין.

ברוך אתה יי הבונה את ירושלים אמן בימינו ובימי כל בית ישראל תבנה ציון יבוא
גואל יי [י... ..] יגאל לינו [י... ..] בי... .. עמו ויאל...]

[ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם] אדונינו צ... .. קדושנו קדוש יעקב המלך הטוב
והמטיב המרבה להיטיב עמנו]

[הרחמן יתהדר] שמו על כסא כבודו / הרחמן יתפאר לדון דורים [דבר מבינה]...
יצילנו מעניות / יצילנו מדקדוקי עניות / יצילנו [י... ..] רעות [י... ..] ירות
ינצרינו [י... ..] בצל כנפיו / ישלח ברכה במעשה ידינו / ד... .. חד [י... ..]
שולחן / [י... ..] פתח לבינו בתורתו / [י... ..] בתך [י... ..] ויחזיר [י... ..] ויפרוס שלום
עלינו / ישים שלום עלינו / יטע שלום בין כל ישראל / [י... ..] משמרת שלום

[עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל]

[מלכינו²⁰⁵ אלהינו] יחד שמך בעולמך יחד מלכותך בנה ביתך שכלל היכלך [גדל שמח
עדתך [י... ..] שכינתך תשיב לבית מקדשך [י... ..]

[מגדיל²⁰⁶ ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו] לדויד ולזרעו [עד עולם] (תהלים יח, נא)
[י... ..] כולם אמן

כ"י 8 [לפסח]

[י... ..]

ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו
ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

מַצוֹת פֶּסַח וּמִילָה / נִתְתָּה לְאַבְרָהָם וְיִצְחָק וְיַעֲקֹב
שְׁמִחַת עֲמוּסִים / פֶּקֶדֶת צֵאן קִדְשִׁים

205 פיסקה זו מופיעה לעיתים בסופה של ברכת המזון בקטעי גניזה. ההשלמות כאן מבוססת על כתבי יד מקבילים אלה: כ"י קיימברידג' T-S H 4.22, כ"י קיימברידג' T-S NS 103.57.

206 קיימת גם אפשרות להשלים 'מגדול', על פי הפסוק בשמואל ב' כב, נא. אולם בקטעי גניזה המביאים פסוק כזה מדובר לרוב בתהלים יח, נא, בין בחול, בין בשבת, ובין במועד. ידוע לי קטע גניזה אחד בלבד המביא את לשון 'מגדול' בסוף ברכת המזון (כ"י קיימברידג' T-S NS 103.57).

207 מתוך ברכת המזון המפויטת המתחילה 'אז בפסח גאלת'. למקורות הפיוט, ראה לעיל, הערה 187; לביאור מחזורת זו ראה לעיל, הערה 193.

[ו]ממַתָּה שְׁקַדְתָּהּ וְהוֹשַׁעְתָּהּ [...] וּפְסַחְתָּהּ]

[ככתוב ואמרתם] זבח פ[סח הוא ליי אשר פסח] על ב[תי] בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקד העם וישתחוו (שמות יב, כז) בונה ירושלם יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב) שם אצמיח קרן לדוד עו[כת]י נר למשיחי (תהלים קלב, יז) ותמל[ו]ך [עלינו אתה לבדך והושיענו [ל]מען שמך [ומ]ל[כות] בית דוד במהרה ת[חזירה] למקומה כי] לך יי [מיחלות עינינו תבנה צ]יון עיר [...]

כ"י 9 [לראש השנה]

[....]

מֶלֶךְ טְהוֹר עֵינַיִם²⁰⁸
 יִצְדִּיק מְחֹלֶת מַחְנֵיִם
 כִּסָּא יִפֶּה עֵינַיִם
 לְשִׁכּוֹן בְּמִקּוֹם לֵב וְעֵינַיִם

5 מֶלֶךְ מְמַלֵּט מַחְרוֹן²⁰⁹
 נוֹאֲקִי בְּהִגְיוֹן דֵּת וְגֵרוֹן
 שְׂמַח בְּשׂוֹשׁ וְרוֹן
 עוֹנֵיִם בְּיוֹם זְכָרוֹן

208 קטע זה הוא חלק מברכת המזון המפויטת המתחילה 'מלך אדיר במעונו', המופיעה ברובה בכ"י קיימברידג' T-S NS 245.32. חלקים מן הפיוט נמצאים גם בכ"י קיימברידג' T-S NS 110.34. הפיוט טרם פורסם. ביאור המחזור: 1 טהור עינים: הקב"ה, על פי חבקוק א, יג. 2 יצדיק... מחנים: יזכה את עם ישראל (המכונים 'מחולת מחנים' על פי שיר השירים ז, א). 3 כסא יפה עינים: כסאו של דוד, הנקרא 'פה עינים' בשמואל א' טז, יב. 4 לשכון... ועינים: כינון כסא דוד במקדש ה' (המכונה 'מקום לב ועינים', על פי מלכים א' ט, ג).

209 ביאור המחזור: 5 ממלט מחרון: מלך סלחני המציל את אנשיו מלהיענש בחרונו. 6 נואקי וכו': עם ישראל, הנושאים את קולם. בהגיון דת וגרון: דברי התורה היוצאים מפיהם. 8 עונים... זכרון: עם ישראל, המשמיעים את תפילתם בראש השנה.

ככ>תוב> וביום שמחתכם ובמעדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצצרת על עלתיכם
ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם אני יי אלהיכם (במדבר י, ז)
ונ>אמר> ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, ז)
וזכר לנו מהרה ברית אבותינו
ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

מְלֶךְ פְּקוּד לְחַיִּים²¹⁰
10 צְבָאִיךְ תִּכְתּוֹב בְּסֵפֶר חַיִּים
קוֹרְאִים בְּדַת עַץ חַיִּים
רוֹגְשִׁים הָיוּת חֶלְקֵם בְּחַיִּים

מְלֶךְ שׁוֹבֵב לְחַיִּים²¹¹
15 שׁוֹאֲגֵי בְּשׁוֹפֵר חַיִּים
תִּדְבִּיקֵם בְּשִׁמְךָ לְחַיִּים
תִּשְׁאִירֵם בְּבִיתְךָ לְחַיִּים

ככ>תוב> והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלם
(ישעיהו ד, ג)
ונ>אמר> בונה ירושלם יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי (תהלים קלב, יז)
ותמלך עלינו] אתה לבדך
ברוך אתה יי אלהי [דוד ובונה ירושלים]
[....]

כ"י 10 [לפסח]

[....]

210 ביאור המחרוזת: 10 צבאיך: עם ישראל. 11 בדת עץ חיים: בתורה. 12 רוגשים: אומרים, מבקשים.
211 ביאור המחרוזת: 13 שובב לחיים: השב את עם ישראל (הנזכר בטור הבא) לדרך החיים. 14 שואגי...
חיים: עם ישראל, התוקעים בשופר. 16 תשאירם... לחיים: הלשון על פי הפסוק המובא בסמוך.

להוציאם²¹² מארץ מצרים הוא הלילה הזה ליי [שמורים] לכל בני ישראל לדורותם (שמות יב, מב)
 [ונאמר וא]כ[לת ושבעת וברכת את [יי] אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח,
 י)

ומטובך תשבע נפשינו / ובישועתך תרום קרנו
 ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

טוֹפְסוּ לְצֵאת מִבַּיִת מ[...].הם²¹³
 יְחַד שׁוֹרְרוּ לְמַכָּה מְצָרִים בְּבִכּוֹרֵיהֶם
 כִּי בְּחַפְזוֹן יֵצְאוּ הַמְּנִיָּהִם
 וְלֹא יִכְלוּ לְהַתְמַהֵמָה וְגַם צִדָּה לֹא עָשׂוּ לָהֶם

ככ>תוב> ויאפו את [הבצק] אשר הוציאו ממצרים עוגות [מצות] כי לא חמץ כי גרשו
 ממצרים ולא יכלו להתמהמה וגם צדה לא עשו [להם] (שמות יב, לט)
 ונאמר בונה ירושלים יי נדחי [יש]ראל יכנס (תהלים קמז, ב)
 ברוך אתה יי אלהי דויד בונה ברחמי את ירוש[לי]ם אמנ²¹⁴

דגול²¹⁵ מטובו הוא ייטיב לנו ברוך אתה יי הטוב והמטיב לכל²¹⁶
 הר[חמן] ימלוך לעולם ועד / ישתבח בשמי[ם] ו[בארץ] / יתפאר לדור דורים / ית[ח] לנצח
 נצחים / יפ[ר]נסו בכבוד

212 בתחילת הדף רשומות התיבות 'פסח על בתי בני ישראל', עם סימני מחיקה מעליהן. נראה שהסופר התחיל לרשום את הפסוק הנוכחי (שמות יב, מב), אך לאחר שכתב את המילים 'הוא ליי' גלש לתוך שמות יב, כז, הכולל גם הוא צירוף זה. משהבחין בטעותו, הוא מחק את המילים העודפות והמשיך בסופו של הפסוק משמות יב, מב.

213 אין בידינו כתבי יד מקבילים לפיוט זה ועל כן אין לדעת כיצד התחיל הפיוט. חטיבות הפיוט ששרדו בכתב היד הנוכחי פורסמו בידי רצהבי (ראה לעיל, הערה 144). ביאור: 1 טוכסו: הודרכו, הובלו. 2 למכה... בבכוריהם: הקב"ה, על פי תהלים קלו, י. 3 כי בח[פ]זון יצאו: על פי דברים טז, ג. 4 ולא וכו': ציטוט מן הפסוק המובא בסמוך.

214 הצירוף 'אלהי דויד' רשום בגליון, כנראה בידי אותו המעתיק עצמו (ראה לעיל, הערה 145). כמו כן, התיבות 'ברחמי את' כתובות בין השיטין.

215 לפני תיבה זו רשומות המילים 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם האל' עם סימני מחיקה מעליהן. כנראה התחיל הסופר להעתיק את הברכה הרביעית לפי תבניתה הרגילה (במטבע קצר, עם פתיחה בברוך ובלו חתימה), ואז החליט לאחוז בצורה החלופית. וראה בהערה הבאה.

216 דומה שברכה זו מנוסחת במטבע ארוך, בדומה למצוי בכ"י 3, ראה לעיל, הערה 166.

ורוי[תי] נפש [הכהנים ד]שן [ו]עמי את טובי ישבעו נאום יי (ירמיה לא, יג) / ויתן [לפני]הם ויאכלו ויותיר[ו]ן כדבר יי (מלכים ב' ד, מד) / הודו [ל]אל[ל] השמים כי לעולם חסדו (תהלים קלו, כו)
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן

כ"י 11 [לחנוכה]

[...] אויבי לי (תהלים כה, ב)
פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
ברוך אתה יי הזן את הכל

טְרַפְתָּהּ בְּנֵי יוֹנִים²¹⁷
יְחַדּוּ עַל יְדֵי בְּנֵי חֲשֻמוֹנִים
כְּזִכְרְתָהּ בְּרִית אֵיתָאנִים
לְעַמְךָ צִיְהֲרְתָהּ דָּת מְשַׁנְנִים

5 מְטוּמְאִים²¹⁸ עַל קַרְם כּוֹתְבִים²¹⁹
אֵין גּוֹאֵל לְאֶהוּבִים²²⁰

217 קטעי פיוט אלה שייכים לברכת המזון המפויטת המתחילה 'אדון שמח'. הפיוט המלא פורסם בידי הברמן על פי כ"י אוקספורד 2849.12 וכ"י קיימברידג' T-S H 6.37 (ראה: הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' עה-עו). הפיוט מועתק בשלושה כתבי יד נוספים: כ"י קיימברידג' T-S 8H 10.14; כ"י קיימברידג' T-S H 4.13; וכ"י בית המדרש לרבנים באמריקה ENA 2885 f 7. ביאור למחרוזת: 1 טרפתה: רמסת, הרגת. 2 יחדו: הרגת את כולם יחד. 3 כזכרתה וכו': הם ניצלו בזכות ברית האבות (המכונים 'איתנים'). 4 ציהרתה: הצהרת (ברוב המקבילות הצורה היא 'זיהרת'). לעמך וכו': זכרת את הברית לעמך, אשר נתת לו את התורה (המכונה 'דת משננים').

218 ה'מ' השנייה כתובה בין השיטין.
219 ביאור המחרוזת: 5 מטומאים: היוונים. קרם: נראה משובש, ויש לגרוס 'קרן' לפי כתבי היד המקבילים. על... כותבים: על פי המדרש, היוונים אילצו את היהודים לכתוב על קרן השור (בראשית רבה מד, יז, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 440). 6 לאהובים: לישראל. 7 סלפתם מארץ: הסרת את היוונים מארץ ישראל. קרובים: על ידי החשמונאים שהיו מבני הכהנים, הקרובים לקב"ה (והשווה: יחזקאל מב, יג). 8 עולת וכו': הקרבת קרבנות לחידוש המקדש, כמתואר בפסוק הסמוך. מהקרבין: צורה ארמית ל'מקרביים' (השווה: עזרא ו, י).

220 האקרוסטיכון משובש. המעתיק השמיט כנראה בטעות את התיבה 'נואמים', המופיעה בתחילת הטור בכתבי היד המקבילים.

סִלְפָּתֶם מֵאָרֶץ עַל יְדֵי קְרֹבִים
עוֹלַת חֲנוּפֹת בֵּית אֱלֹהֵא דְנָה מִהֶקְרִבִּין

ככתוב והקריבו לחנוכת בית אלהא דנה תורין(!) מאתין אמרין ארבע מאה וצפירי עזים
לחטאה על כל ישראל תרי עשר למנין שבטי ישראל (עזרא ו, יז)
ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך²²¹ על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
וזכור לנו מהרה את ברית אבותינו
ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

פְּדָה קְהַל יִשְׂרָאֵל²²²
10 צוֹר הַנְּאָדָר בְּאֲדִירִים
קָרַב [זְכוּת] שְׁלֹשֶׁת הוֹרִים
[ר..]²²³ שֶׁלֶשׁ עַל[... ..] מְאֹרִים

שְׁבִיעֵית חֲנוּכַת תְּחִישׁ לְנֶאֱמָנִים²²⁴
שְׂדֵי שׁוֹמֵר אֲמוּנִים
15 תְּבַנֶּה בֵּית רְעֻנִים
תְּחַנֵּד אֲבָן מְאָסוּ הַבּוֹנִים

ככתוב אבן מאסו הבונים²²⁵ [הבוני]ם היתה לראש [פינה] (תהלים קיח, כב)

- 221 התיבה 'אלהיך' מופיעה פעמיים: פעם בתחתית העמוד ופעם בתחילה העמוד הבא.
222 ביאור: 9 קהל ישרים: עם ישראל. 10 צור: הקב"ה, על פי דברים לב, ד. הנאדר באדירים: הקב"ה, הנקרא 'אדר' (שמות טו, יא) והמתואר כ'אדיר' בין 'אדירים' (תהלים צג, ד). 11 שלשת הורים: האבות.
223 שרדי הטור אינם תואמים את הנוסח הנמצא בכתבי היד המקבילים (בכ"י אוקספורד 2849.12 ובכ"י קיימברידג' T-S H 6.37 הנוסח הוא: דם ידך עליהם תרים; ובכ"י קיימברידג' T-S H 4.13: 'ר]ם [ת]חדש לנו ש[בע]ת ימי מא[ורים]).
224 ביאור: 13 שביעית חנוכת: נראה משובש (צורת הנסמך אינה הולמת כאן), ויש לגרוס 'חנוכה' לפי כ"י קיימברידג' T-S H 6.37. הכוונה היא לחנוכת העולם הבא, היא החנוכה השביעית על פי המדרש (פסיקתא רבתי, מהדורת ר"מ איש שלום, סוף פרשה ב, ז, ע"ב). תחיש: תמהר, תביא בקרוב. לנאמנים: עם ישראל. 14 שומר אמונים: הקב"ה, על פי ישעיהו כו, ב. 15 בית רעננים: בית המקדש, על פי תהלים צב, יד-טו. 16 תחנך וכו': תייסד את אבן הפינה של בית המקדש.
225 הצירוף 'ככתוב אבן מאסו הבונים' מופיע פעמיים בכתב היד ונראה שמדובר בטעות. אחרי שהעתיקו בפעם הראשונה טעה כנראה המעתיק וחשב שהוא עומד בסוף חטיבת הפיוט (המסתיימת גם היא במילים 'אבן מאסו הבונים'), ואז התחיל שוב בהעתקת הפסוק.

[וּנָאמַר] וְהִתְנַבֵּי חָגִי נְבִיא זִכְרִיָּה בַר עֲדוּא נְבִיאִיא עַל יְהוּדִיא דִּי (!) בִּירוּשָׁלַם בְּשֵׁם אֱלֹהֵי
 יִשְׂרָאֵל עֲלֵיהוֹן (עֲזָרָא ה, א)
 וְנָא-מֵר < בּוֹנֵה יְרוּשָׁלַם יִי נְדַחֵי יִשְׂרָאֵל יִכְנַס (תְּהֵלִים קמז, ב)
 שֵׁם אֲצִמִּיחַ קֶרֶן לְדוֹד עֲרֻכְתִּי נֹר לְמִשְׁיַחֵי (תְּהֵלִים קלב, טז)
 וְתַמְלוֹךְ עֲלֵינוּ אַתָּה לְבֹדֵךְ וְהוֹשִׁיעֵנוּ [לְמַעַן] שִׁמְךָ וּמַלְכוּת בֵּית דָּוִד בְּמַהֲרָה תַחֲזִירָה
 לְמִקּוּמָה כִּי לֵךְ יִי מִיַּחְלוֹת²²⁶

כ"י 12 [לחול]

ברכת מזון לחול
 ברוך אתה יי אל-הינו מלך העולם

בִּזְרָא עוֹלָם / י[ו]צֵר אָדָם²²⁷
 מִכִּין מְזוֹן / לְכֹל בְּרִיּוֹתָיו

כאמור פותח את ידיך ומסביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
 ב-רוך...< הזן את הכל

אָרֶץ עֲשִׂיתָהּ / שׁוֹלְחַן עֲרֻכְתָּהּ
 תּוֹרָה וּבְרִית / תְּלַקֵּינוּ נְתַתָּהּ

ועל כן נודך ונברך לשמך
 כאמור ואכלת וסבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
 ב-רוך...< על הארץ ועל המזון

5 עִירָךְ תִּבְנֶה / שְׁלָם תִּכּוֹנֵן
 וּבֵית מִקְדָּשְׁךָ / בְּרַחֲמִים תִּפְקֹד בְּיָמֵינוּ

226 תיבה זו כתובה בסוף העמוד. אמנם, קיים בידינו גם הצד השני של העמוד, אך אין בו המשך להעתקה זו, ומופיע שם טקסט אחר ביד אחרת.

227 למקורות הפיוט ולייחוסו ראה לעיל, הערה 163.

ומלכות משיחך מהרה תחזירה למקומה כי לך יי מיחלות עינינו ותבנה עיר קדשך בימינו
 כאמור בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
שם אצמיח קרן לדויד ער<כתי> נר למש<יחי> (תהלים קלב, יז)
ב<רוך...> אלהי דויד בונה ירושלים
ב<רוך...> אלהינו מלך העולם קדושינו קדוש המלך הטוב והמיטיס (!) שבכל יום הוא
מיטיב עמנו גמלנו גומלינו יגמלינו חן וחסד ורחמים וכל טוב / כאמור<ו> טוב יי
לכל ורחמיו<י> על כל <מעשיו> (תהלים קמה, ט) 228 / ונא<מר> טוב יי לקויו לנפש
תדרשנו (איכה ג, כה) / ונא<מר> טוב יי למעוז ביום צרה (נחום א, ז)
מה שאכלנו יהא לשבעה / ומה שהותרנו יהי לברכה / ומה ששתינו ומה שנשתה יהי
לרפואה / תתברכו באלהי אמן / תיושעו באלהי אמן / וכולכם ברוכים

כ"י 13 [לשבועות]

הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו (תהלים קו, א ועוד)
 מרשות רבותינו מרשות השמים
 נברך לאלהינו על המזון אשר אכלנו מישלו ומטובו חיינו
 ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם

אָדוֹן שׁוֹכֵן מְעוֹנָה²²⁹
 בְּסִינֵי נְגִילָה עַל עֲדַת מִי מְנָה

228 בברכות המזון המפויטות המביאות חטיבה פיוטית כנגד הברכה הרביעית (לתופעה זו ראה לעיל, הערה 90), פסוק זה מופיע באופן קבוע למדי כחלק משרשרת הפסוקים (ראה: שמידמן, שמחת כלולות, עמ' 48, הערה 224). הופעתו כאן בתוך נוסח הקבע של ברכה זו היא יוצאת מן הכלל; בין קטעי גניזה המביאים נוסח קבע של ברכת המזון לא מצאתי אף העתקה המצטטת מקראות בתוך הברכה הרביעית. מתברר אפוא שהברכה הרביעית, הנספחת לברכות המזון המפויטות בנוסחה הרגילה לכאורה, הושפעה גם היא מן התבנית הפיוטית.

229 פיוט זה פורסם בידי רצהבי (ברכות חדשות [לעיל, הערה 1], עמ' רח) על פי צירוף של כתב יד זה וכ"י קיימברידג' T-S 6H 4.2 (סימן כתב היד השני רשום שם בטעות: 5.2). בנוסף על אלה, הפיוט מופיע בכ"י בית המדרש לרבנים f 10 ENA 2929. ביאור המחרוזת: 1 שוכן מעונה: הקב"ה, השוכן בשמים (המכונים 'מעונה', על פי דברים לג, כז). 2 נגילה: נראה משובש, ויש לגרוס 'נגלה' עם כתבי היד המקבילים. עדת מי מנה: ישראל, על פי במדבר כג, י. 3 גאה: הקב"ה, על פי שמות טו, א. דת נאמנה: תורה. 4 וממדבר מתנה: על פי במדבר כא, יט, ונדרש על נתינת התורה (בבלי, עירובין נד ע"א ועוד).

גָּאָה הַיְנַחֵל²³⁰ דַּת נַאֲמָנָה
דְּבָרוֹתָיו הַיְשְׁמִיעַ וּמַמְדַּבֵּר²³¹ מִתְנָה

ככ>תוב< ומ[מתנה] נחליאל ומנחליאל במות (במדבר כא, יט)
ונ>אמר< פ[ו]תח²³² [א]ת ידיך ומשביע לכל חי רצו[ן] (תהלים קמה, טז)
ברוך אתה יי הזן א[ת] [הכ]ל

5 הַיְשְׁמַעְתָּנוּ דְּבָרֵי שְׁעֻשׂוֹת²³³
וְחִמּוּרֵי וְקִלּוֹת נְשָׁמְעוֹת
זִיְהִרְנֵי בְּדַתּוֹ לְהַשְׁעוֹת
חַי צִיּוֹנֵי לְסַפּוֹר שְׁבַעַה שְׁבוּעוֹת

ככ>תוב< שבעה שבועות תספר לך מהחל חרמש בקמה תחל לספור שבעה שבועות
(דברים טז, ט)
ונא>מר< ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
וזכר לנו את ברית אבותינו
ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

10 טְהוֹר הוֹפִיעַ לְאוֹם יִפָּה וּבָרָא²³⁴
יוֹפֵי דְּבָרוֹתָיו לְהַנְחִילֵם בְּטֶהְרָה
כּוֹנֵן מֶה נוֹרָא
לְהַגְיֹן תּוֹרָה

- 230 לפניו מופיעות האותיות 'השמ הש' עם סימני מחיקה מעליהן.
231 לפניו מופיעות האותיות 'ממבר' עם סימני מחיקה מעליהן.
232 הציטוט המלא של הפסוק וחימת הברכה נוספו בגיליון בידי אותו המעתיק עצמו (על סמך הצורות המיוחדות של האותיות 'ל' ו'צ').
233 ביאור המחזור: 5 דברי שְׁעֻשׂוֹת: דברי תורה, על פי תהלים קיט, צב, ועוד. 6: וחמורת וקלות: מצוות התורה; והשווה לשון הירושלמי (ברכות א ג, ג ע"ב, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 8): 'דברי תורה... יש בהן קולין ויש בהן חומרין'. 7 להשעות: להפנות אליה, להטות אליה אופן. 8 ח: הקב"ה. לספור... שבועות: מצוות ספירת העומר, על פי הפסוק המובא בסמוך.
234 ביאור המחזור: 9 טהור: הקב"ה. יפה וברא: ישראל על פי שיר השירים ו, י (בהחלפת 'ה' עם 'א').
11 מה נורא: מקום מקדשו, על פי בראשית כח, יז. 12 הגיון: לימוד.

כַּכְּתוּב <תורה צוה לנו משה [....] (דברים לג, ד)
[....]

כ"י 14 [לשבת]

ברכה לשבת
ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו
ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו
ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם הזן אותנו ואת כל העולם כלו בטוב בחסד ברחמים נותן
לחם לכל בשר כי לעולם חסדו

בְּיוֹם שְׁבִתוֹתֶיךָ²³⁵
תַעֲנֵג לְמַקְהֵלוֹתֶיךָ²³⁶
וּתְשַׁבְּעֵינוּ מִבְּרַכְּתֶיךָ
וּנְסַפֵּר תְּהִלְתֶּיךָ

ונאמר פותיח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
בְּרוּךְ <אתה יי הזן את הכל

5 בְּיוֹם מְנוּחָה
תִּקְרַב הַנְּחָה
וְנִסְיַג אֲרוּחָה
וְנִמְצָא רוּחָה
עַל אֶרֶץ דָּת וּבְרִית נְ[ס]יחָה

235 פיוט זה פורסם בידי הברמן על פי כ"י המוזיאון הבריטי Or. 5557 F.40 (ראה: הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' נז-נח), ושוב בידי מלאכי, על פי כ"י קיימרידג' T-S H 11.77 (ראה: צ' מלאכי, בנועם שיח, לוד תשמ"ג, עמ' 27). הברמן מציע לייחסו לפייטן בשם 'שלם', על פי השם החתום לכאורה בשתיים מן המחזורות. ואולם אין הכרח לייחס זה, שכן החתימה מתבססת על אותיות שימוש העשויות להופיע כך באופן טבעי.

236 ניקדתי בקיום הצירי בהתאם לכללי האקדמיה ללשון העברית; לתייעוד של קיום הצירי בערך 'מקהלה' בימי הביניים, ראה: א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, ב (=עדה ולשון, כרכים ה), ירושלים תשל"ט, עמ' 259.

ככתוב [ו]אכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך (דברים ח, י)
 וזכר לנו מהרה ברית אבותינו
 ב<רוך> אתה יי על הארץ ועל המזון

10 בְּיוֹם שֶׁבַת קוֹדֵשׁ
 תְּבַרְךָ לְעַם קוֹדֵשׁ
 וְתוֹפִיעַ מִמְּעוֹן קוֹדֵשׁ
 וְתִבְנֶה בֵּית מִקְדָּשׁ הַקּוֹדֵשׁ

והחליצינו יי אלהינו ביום השביעי הגדול והקדוש הזה לפניך [נש]בות בו וננוח בו כמצות
 רצונך אל יהי צרה ויגון ביום מנוחתינו כי אמר דויד היניח יי אלהי ישראל לעמו
 וישכון בירושלם עד לעולם (דברי הימים א' כג, כה)
 בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)
 שם אצמיח קרן לדויד ערכתי נר למשיחי (תהלים קלב, יז)
 תמלוך עלינו אתה לבדך ותושיענו למען שמך ומלכותך ומלכות בית דויד עבדך במהרה
 תחזירה למקומך כי לך יי מיחלות עינינו תבנה ציון עיר קדשך בימינו תנחמינו בה
 ותשמחינו בה כאשר הבטחתנו
 ברוך אתה יי הבונה ברחמי את ירושלם אמן בימינו ובימיכם ובימי כל עמו ישראל /
 תכון עבודה ויבא גואל ויפרקינו מצרינו
 ברוך אתה יי

כ"י 15 [לפסח]

ברכה²³⁷

נברך שאכלנו משלו ומטבו חיינו
 ברוך אתה יי אלהנו מלך העולם

אֲזַ בְּפֶסַח גְּאֻלְתָּהּ / דוֹרְשֵׁי הוֹד כְּבוֹדְךָ²³⁸

237 על ייחודיותה של כותרת זו ראה: גרנט-שמידמן (לעיל, הערה 90), עמ' 89, הערה 47.

238 למקורות הפיוט ולביאורו, ראה לעיל, הערות 187, 191.

הַצֵּלָה וְהוֹשָׁעָה / זְכָר עֲשֵׂינִי עוֹגוֹת

ככ>תוב> וימהר אברהם האהלה אל שרה ויאמר מהרי שלש סאים קמח סלת לושי ועשי עוגות (בראשית יח, ו)
 ונ>אמר> פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)
 ברוך אתה יי הזן²³⁹ את הכול

זאת חֲקַת הַפֶּסַח / טְהַרְתְּ יְדֵי־ם
 כְּלָם יִצְאוּ שְׂמֵחִים / לְשִׁמּוֹר אֶת חוֹדֶשׁ הָאֲבִיב

ככ>תוב> שמור את חודש האביב ועשית פסח ליי אלהיך כי בחודש האביב הוצאך יי אלהיך ממצרים לילה (דברים טז, א)
 ונ>אמר> ואכלת ושבעת וברכת את [יי] אלהיך על הארץ (הטובה) אשר נתן לך (דברים ח, י)
 וזכור²⁴⁰ לנו [מהרה את] ב[רית] אבתינו / ומט[וב]ך [תשב]ע א[ת] נ[פש]נו
 [ברוך אתה יי על ה]א[רץ] ועל המזון

5 מ[צו]ת פֶּסַח וּמִלָּה / [נְתַתָּ] לָא[בוֹתֵינוּ]
 שְׂמֵחִים...
 [...]

[ככ]>תוב> [ואמרתם] זבח פ[ס]ח [הו]א ליי א[שר] פסח על בתי בני ישראל (שמות יב, כז)
 [...]

239 תחילת המילה (הז') מושלמת בין השיטין (הכתיבה המקורית במקום זה אבדה בשל קרע קטן בכתב היד).

240 כתב היד כאן בלוי במיוחד, ועל כן הראשונים שעסקו בו (ראה לעיל, הערות 151, 152) רשמו את תיבה זו ('זכרת' לפי קריאתם) ותו לא. מילה זו הפליאה עם את בראדי, והוא הציע לקרוא 'וכו' במקומה (בראדי [לעיל, הערה 112], עמ' ז, הערה 12). ואולם, לאור השוואה לכלל ההעתקות המפורטות הנדונות במחקר הנוכחי, ניתן להציע פתרון הולם לשרידי אותיות אלה.

